

Ermeni Meselesine Çözüm Arayışı Sürecinde Uygulamaya Konulan Bir Proje: Vilayât-1 Şarkkiye (Doğu Anadolu) Islahat Müfettişliği (1913-1914)**

Zekeriya Türkmen*

Özet

“Doğu Sorunu” veya diğer bir ifadeyle “Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması, Anadolu'nun taksimi planı” XIX. Yüzyıldan başlayarak XX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Avrupa ve dünya diplomasisinin en önemli konularından bir olmuştur.

Ermeni Meselesinin en müzmin bir hal aldığı dönemde İttihat ve Terakki hükûmeti tarafından teşkil edilen Doğu Anadolu Islahat müfettişliği uygulaması, kritik bir dönemde, 1913 yılında gündeme gelmiş bir uygulamadır. Her ne kadar Osmanlı hükûmeti müfettişlerin uyması gereken kanun ve nizamları hazırlamış, onların emniyet, konaklama ve barcırahlarını sağlayarak kendi denetiminde bir ıslahatı gerçekleştirmek istemişse de, Büyük devletlerin ve özellikle de komşusu Rusya'nın Ermeniler lehine yaptıkları baskıların sonunda bu projenin uygulamaya konulduğu bir gerçektir. İmparatorluğun Balkan

barbi felaketinden henüz yeni çıktığı ve büyük bir kargaşa içerisinde olduğu bir dönemde büyük devletlerin baskıları ile kabul edilen bu ıslahat projesinin uygulanabilirliği tartışma götürür bir konudur. Seçilen müfettişler, ne coğrafyayı, ne ıslahat yapacakları mekanlardaki kültürü, ne de halkın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durumu biliyorlardı. Bu açıdan bakıldığında sanki büyük devletlerin Ermeni Sorunundan dolayı yaptıkları baskıları azaltmak gibi bir düşünceden hareketle, İttihat ve Terakki hükûmeti tarafından bu yapılanmaya gidildiği görüşü ağırlık kazanıyorsa da, aslında ülkenin doğu kesiminin bir yerde elden çıkmasını kolaylaştıracak ve Ermeni çıkarlarını gözetecek, bölgedeki sorunları daha da artıracak bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.

Bu makalede dönemin belgeleri ile 1913-1914 yılları arasında Doğu Anadolu bölgesinde uygulamaya konulan ıslahat müfettişliği uygulaması, dönemin belgelerinden hareketle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni meselesi, Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği, İttihat ve Terakki hükûmeti, Said Halim Paşa, Ermeniler.

Project Implemented During The Quest Of Solution For Armenian Issue: Reform Inspection Of Eastern Anatolia Province (1913-1914)

Abstract

“Eastern Problem”, or in other words “disintegration of Ottoman Empire-plan for partition of Anatolia” was one of the most important issues in the European and global diplomacy from 19th century till the beginning of 20th century.

During a period in which the Armenian Problem became a chronic issue, the Reform Inspec-

(*) Dr. Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürü.

(**) Konuyla ilgili tarafımızdan daha önceden hazırlanmış makaleler ve bir de kitap bulunmaktadır. Bk., Zekeriya Türkmen, “İttihat ve Terakki Hükûmetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sy: 9, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara 2003, s. 41-75; Aynı yazar, *Vilayât-ı Şarkkiye (Doğu Anadolu) Islahat Müfettişliği (İttihat ve Terakki Hükûmetinin Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2005. Aynı yazar, “Unutulan Senoryo”, *Türk-Ermeni İbtifalı Makaleler*, (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2007, s. 33-53.

tion of Eastern Anatolia Province established by the Government of Union and Progress was a practice brought into the agenda in 1913. Although the Ottoman Government prepared the laws and regulations, with which the inspectors had to comply, provided their safety, accommodation and travel expenses, and thus tried to perform the reform under its own control, it is a certain fact that this project was put into implementation as a result of the pressure from Great Powers and especially from neighboring Russia in favor of Armenians. In an era in which the Ottoman Empire had just got out of the disaster of Balkan War and was in a great chaos, the applicability of this reform project accepted under the pressure of the great powers is a disputable issue. The selected inspectors were not familiar with the geography or the culture of the places in which they would perform reforms or with the social or economic situation of the people. In this perspective, although the opinion which gains weight is that the Government of Union and Progress established this reform structure with the thought of diminishing the pressure from the great powers due to the Armenian problem; it can be understood that this reform structure was in fact a practice which would made the eastern part of the state gone out of hand at some point and which would look out for Armenian interest and thus which would increase the problems in the region.

This article tries to explain the practice of reform inspection applied in the Eastern Anatolia between 1913 and 1914, using the documents of the period.

Key Words: Armenian Problem, Reform Inspection of Eastern Anatolia, Government of Union and Progress, Sait Halim Pasha, Armenians.

Giriş

“Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması, Anadolu'nun taksimi planı” XIX. Yüzyıldan başlayarak XX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Avrupa ve dünya diplomasisinin en önemli konularından bir olmuştur.¹ XIX. Asrın sonlarına doğru hızlı bir çözülme sürecine giren Osmanlı Devleti, siyasî, iktisadî, askerî, sosyal vs. alanlarda yapılan kapsamlı reform programları ile ayakta tutunmaya çalışmışsa

da çeşitli gerekçelerle uygulanamayan ıslahat programlarının aksaması üzerine otoritesini kaybetmeye başlamıştır.

XIX. Yüzyılın sonlarında ülkenin siyasî, iktisadî, askerî, malî, adlî vs. alanlardaki sorunlarının çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla ıslahat projeleri uygulamaya konulmuş ancak Bulgaristan, Makedonya başta olmak üzere Balkanların genelinde ortaya çıkan kargaşalıklardan dolayı başarılı olunamamıştır. Özellikle çeşitli sahalarda gündeme gelen müfettişlik uygulaması hedeflenen reformların gerçekleşmesini sağlayamamıştır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarındaki uygulamalara bakılırsa müfettişliklerin mülkî-ıdarî yönlerinin ağır bastığı anlaşılır. Diğer yandan Mahmut Şevket Paşa'nın 31 Mart Olayından sonra Hareket Ordusu ile İstanbul'a girmesinin ardından bir yandan başkentte otoriteyi sağlamak öte yandan da ordunun gelişme ve ilerlemesine destek olmak üzere askerî müfettişlik uygulaması da başlatılmıştır².

Islahat Fermanını takip eden süreçte yabancı müdahalesinin her alanda giderek artmaya başlamasından sonra Ermeni toplumu da harekete getmiştir. Bu arada belirtmek gerekirse, II. Meşrutiyet ortamının sağladığı aşırı özgürlük, ortamında devlete en çok güçlük çıkarabilecek iki toplum ortaya çıkmıştır: Bunlardan biri Ermeniler, diğeri Araplardır. Özellikle Ermeniler, Osmanlı Devleti topraklarının sömürmek isteyen Avrupa'nın büyük devletlerine kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıkları kullanarak yaklaşmışlar ve onların himayesine kavuşmuşlardır. Nitekim, Berlin Antlaşmasından Balkan savaşlarına gelene

- (1) Edouard Driault, *Şark Mes'elesi*, Çev. Mehmet Nazif, İstanbul 1328, s. 17-19; ayrıca bk., Cevdet Küçük, “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sy: 32, İstanbul 1979; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 48 vd.
- (2) *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, *İrade Askeriye* nr: 35, 28 Rebiyülahir 1327/18 Mayıs 1909; *BOA*, *BEO.*, Harbiye Giden nr: 266284; ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, s. 107-109. Ayrıca geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, “İkinci Meşrutiyet Devrinde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri (23-25 Ekim 1995) Bildirileri*, c. I, Ankara 1996, s. 21-46.

kadar geçen dönemde Avrupa'nın sömürgeci devletlerinin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini, büyük ölçüde Osmanlı hükûmetlerinin Ermenilerle olan ilişkilerine göre düzenledikleri de bir gerçektir³.

Osmanlı İdaresine Karşı Ermeni Propaganda ve Faaliyetleri

Tarihî kaynaklar, ilk Türk-Ermeni münasebetlerinin XI. yüzyılda başladığını açıklamaktadır. Büyük Selçuklular zamanında Türk devletinin himayesine giren Ermeniler, Osmanlı Devleti içerisinde kendi cemaat yapıları çerçevesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁴ Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadar Osmanlı devlet ve toplum yapısında, kendi sosyo-kültürel varlıklarını sürdüren ve "millet-i sadıka" olarak anılan Ermeniler, idarî, dinî ve fikri yönden ayrıcalıklara sahip olup yönetimde de kabul gören toplumlar arasında bulunuyordu.⁵ XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren, diğer gayr-i müslim Osmanlı vatandaşları⁶ gibi Ermeniler de Şark Meselesini/Doğu Sorununu kendi çıkarlarına göre çözümlemek isteyen devletlerin ilgi odağı haline gelmiştir.⁷

Tanzimat Fermanından sonra Islahat Fermanı ile çok geniş haklara kavuşan azınlıklar, büyük ölçüde hareket serbestisine kavuştukları gibi, aynı zamanda bir Avrupa devletinin himayesini kabul ederek çeşitli nedenlerle yönetime, uygulamalara ve kanunlara karşı zaman zaman isyan ettiler. Osmanlı Devleti bundan böyle komşularıyla olsun, Avrupa devletleriyle olsun anlaşmalar imzalarlarken mutlaka azınlıklar konusunun masa başında yer aldığını gördü. Böylece azınlıklar yoluyla büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç ve dış işlerine müdahaleleri dönemi başlamış oldu. Sömürgeci devletler açısından bakıldığında, XIX. yüzyıl başlarındaki görünüşü ile, "Hasta Adam" olarak vasıflandırılan Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu topraklar, sahip olduğu zengin hammadde kaynaklarından dolayı ele geçirilmesi gereken hedefler arasında bulunuyordu.⁸ Nitekim, XX. Yüz-

yılın başlarından itibaren Avrupa'nın büyük devletlerinin Ortadoğu bölgesinde hedef aldıkları tek ülke Osmanlı İmparatorluğu idi⁹. Batılı devletler, Ortadoğu'daki emellerine ulaşmak için Ermeni, Süryani, Nasturi, Rum ve Maruni gibi Osmanlı tebeası içinde yer alan azınlık milletler üzerinde daha çok ilgilenerek, onlar aracılığıyla politikalarını gerçekleştirmek istiyorlardı¹⁰. Halbuki, bu azınlık toplulukların hemen hemen tamamı kendi dinî cemaatlerine tanınmış olan son derece geniş haklar çerçevesinde inanç ve kültürlerini serbestçe yaşama hakkını ellerinde bulunduruyorlardı.¹¹

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Avrupa devletleri tarafından tanınmadı ve 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusların Osmanlı Devletinden elde etmiş oldukları bir takım imtiyazlar ellerinden alındı; böylece azınlıkların durumu büyük devletlerin garanti kapsamına alınmış oldu. Bu tarihten itibaren de Ermeni Sorunu, uluslararası bir mesele haline geldi. Berlin Antlaşması'nın

(3) Ermeni Sorununun ortaya çıkışı ve meydana gelen olaylarla ilgili geniş bilgi için bk., Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984; Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

(4) Nejat Göyüncü, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 42 vdd.

(5) Osmanlı Devleti tarafından 29 Mart 1863 tarihinde Ermeniler için Ermeni Milleti Nizamnamesi yayımlanmıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki durumunu daha da güçlendiren, onlara bazı yeni hak ve ayrıcalıklar tanıyan bu nizamname, devlet içinde Ermeni cemaatine adeta özerklik tanıyordu. Bilgi için bk., İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 73. Ayrıca bk., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 181-182.

(6) Günümüzde her ne kadar gayr-i müslim Osmanlı vatandaşları ifadesi yerine azınlık tabiri kullanılmakta ise de hukukî, tarihî ve Osmanlı bürokrasi ve toplumsal yapısında kabul gördüğü şekliyle, "gayr-i müslim Osmanlı vatandaşı/vatandaşları" ifadesini kullanacağız. (Y.N)

(7) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 10.

(8) Edouard Driault, *Aynı eser* s. 231; Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944, s. 184; ayrıca bk., Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 69-71.

(9) Bk., E.E. Adamof, *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolunun Taksimi Planı*, (Yay. Hz. Hayri Mutlucağ), İstanbul 1972. Ayrıca bilgi için bk., Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, İstanbul 1979.

(10) Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", *Belleten*, Ağustos 1997, Sy: 231, s. 387 vd.

(11) Nejat Göyüncü, "Turkish-Armenian Cultural Relations", *The Armenians in The Late Ottoman Period*, Edited by: Türkkaya Ataöv, The Turkish Historical Society for The Council of Culture, Arts and Publications of The Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2001, s. 23-42.

61. maddesi¹² Ermeni önde gelenlerinin yaptıkları yorumlara göre, ileride kurulması ihtimal dairesine giren Ermeni devleti binasının temellerini atmış oldu. Öte yandan, Osmanlı hükûmetinin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde gereken reformları yapmayı kabul etmesi ise, idarî özerkliğe doğru atılan bir adım olarak değerlendiriliyordu. Ermeniler ise, gereken reformların yapılıp yapılmadığının denetlenmesini büyük devletlerden bekliyorlar, eğer büyük devletler gözetlemeyi yapmazlar veya yetersiz kalırlarsa harekete geçmek gerektiğini belirtiyorlardı¹³. Osmanlı Devleti, geçen süreç içerisinde Berlin antlaşmasında taahhüt ettiği ıslahatı uygulamaya koymak istemedi. İmparatorluğun hakim unsurunun yurdu olan Anadolu'da bu ıslahatın uygulanması durumunda, önceki örneklerde olduğu gibi olumsuzluklarla karşılaşabileceği endişesi, bahse konu ıslahat projesinin bir süreliğine de olsa Anadolu'da uygulanmasını geciktirmişti.

4

Berlin Antlaşmasından sonra Ermeni Sorunu'nun takipçisi olan İngilizler ve Ruslar her fırsatta konuyu gündemde tutmaya büyük önem verdiler. Gerçi Ruslar 1828-29 Osmanlı-Rus savaşından itibaren Ermenilerle yakınlık kurmaya başlamışlardı.¹⁴ İngilizlerin de bu konuda geri kalmadıkları bir gerçektir. Hatta İngilizler, Osmanlı Devletinin hizmetinde bulunan Baker Paşa'nın 1879 yılında Doğu Anadolu'da genel vali olarak görevlendirilmesi dahi teklif etmişlerdi¹⁵. Osmanlı ülkesinde Ermeni terör olaylarının artması üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin İstanbul'daki elçileri, 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı hükûmetine bir memorandum ile müracaat ederek, Doğu Anadolu vilayetlerinde yapılmasını istedikleri ıslahata dair 40 maddelik bir proje verdiler¹⁶. Doğu illerini muhtariyete doğru götürecektir olan bu projenin içyüzü kısa sürede anlaşıldığından, II. Abdülhamit tarafından reddedildi. Bu sırada İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçileri Anadolu'da ıslahat yapılacak vilayetlere bir Avrupalı komiser tayinini teklif ettiler; fakat

bu teklif Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti, konuyu ayrıntılı bir şekilde araştırmak üzere harekete geçtiği gibi bu maksatla ilgili faaliyetlerde bulunmak üzere bir komisyon dahi oluşturdu¹⁷.

Bu kritik dönemde Anadolu Islahat Müfettişliğinin teşkili bir anlamda olağanüstü yetkilere sahip "genel valilik"ten başka bir şey değildi. İlk defa 1879 yılında müfettişlik konusunu siyasi bir çözüm olarak gündeme getiren İngiltere'nin amacı, bu yolla ileride Doğu Anadolu'da oluşturulacak özerk veya bağımsız Ermenistan'ı kendi denetiminde tutmaktı. İngiltere'nin bu gizli maksadını Osmanlı devlet ricali pekala biliyordu. Nihayet Osmanlı hükûmeti 27 Haziran 1895 tarihinde Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliğine tayin ederek İngiltere'nin tekliflerine bir ölçüde cevap ver-

(12) Berlin Antlaşmasının 61. maddesinde geçen ifade şöyledir: "Bâb-ülî, abalisi Ermeni bulunan eyalatta ibtiyâcât-ı maballiyenin icap ettiği reformu/ıslabatı bilâ-te'bir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder ve arasıra bu babda ittihaz olunacak tedabiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarimileyhin, tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret edecekleredir. 13 Temmuz 1878" Bk., Berlin Kongresi, İstanbul Matbaası Amire, H. 1296, s. 271.

(13) Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1986, s. 29.

(14) Bu amaçla Rusya, çeşitli savaşlardan sonra Osmanlı ülkesinden Rusya'ya göçürülmüş olan Ermenileri kullanmaya büyük gayret harcıyordu. Rusya'ya göç ettirilen Ermeniler konusunda geniş bilgi için bk. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarih Kurumu, *Belgeler*, c.XIII/17, Ankara 1988, s. 365-434; ayrıca bk., Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul 1993. Nitekim Rusya, bir müddet sonra göç ettirdiği bu Ermenileri Türkiye'deki haklarının iadesini istemeye çalışacaktı. Bk., BOA, *Dabîhiye Siyasi (DH. S.Y.S.)*, Ds: 67, nr: 1-6.

(15) Ali Karaca, *Anadolu Islabatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 40.

(16) 11 Mayıs 1895 tarihli olan bu ıslahat projesinde başlıca şu konulara yer verilmişti:

1. "Valilerin tayini ile ilgili olarak güvence verilmesi,
2. Siyasi suçlardan büküm giymiş olan Ermenilerin affedilmesi,
3. Göç eden ve sürgün edilen Ermenilerin yerlerine geri döndürülmesi,
4. Hapisbane ve mabkemelerin durumlarının yeniden kontrol edilmesi,
5. Vilayetlerde yapılacak ıslabat için olağanüstü yetkililerle donatılmış komiserlerin atanması,
6. Zarar gören Ermenilerin her türlü zararının ödenilmesi,
7. İstanbul'da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması,
8. Din değiştirme meselesinin bir kanuna bağlanması,
9. Ermenilere verilen hukukî imtiyazların bütünüyle korunması ve uygulanması,
10. Anadolu'nun başka bölgelerindeki Ermenilerin durumlarının da dikkate alınması."

Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk., Ali Karaca, *Aynı eser*, s. 46-47.

(17) BOA., *Yıldız Esas Etrakei (YEE)*, 35/38/48/95; BOA., *Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT)*, Ds: 74-2/3-1; Ayrıca bk., Esat Uras, *Aynı eser*, s. 331; Cevdet Küçük, *Aynı eser*, s. 134-135; daha ayrıntılı bilgi için bk., Ali Karaca, *Aynı eser*, s. 48-54.

miş oldu¹⁸. Müşir Ahmet Şakir Paşa oldukça geniş yetkilerle bölgeye gitti ve ıslahata başladı. Gerçi Şakir Paşa'nın görevlendirilmesini İngilizler pek hoş karşılamadıkları gibi, Ermeni ileri gelenleri de buna tepki gösterdi. Bütün bu tepkilere rağmen, Şakir Paşa 24 Ağustos 1895-20 Ekim 1899 tarihleri arasında Doğu Anadolu vilayetlerinde müfettişlik görevini geniş çaplı olarak icra etti¹⁹.

Bununla birlikte, II. Abdülhamit döneminde Aşiret Mektepleri ve Hamidiye Hafif Süvari Alayları teşkiliyle Doğu Anadolu'da asayiş nispeten sağlanmıştı.²⁰ 1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde eline geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hamidiye Süvari Alaylarını tasfiye yoluna gidince, aşiret reisleri de küstürülmüş oldu. Bu sırada bölgede kol gezen İngiliz, Fransız ve Rus ajanlar aşiret reislerini Osmanlı devlet otoritesine karşı isyana teşvik ettiler. Ayrıca aşiretlerle-azınlık Ermeniler arasındaki problemler yeniden körüklendi ve düşmanlık tohumları atıldı. Ermeni köylerinin baskınlara maruz kalması, Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenen İngiliz ve Rusları harekete geçirdi²¹. Doğu vilayetlerinde görev yapan İngiliz konsolosları, aşiretlerin Ermenilere karşı sert tutumlarını Osmanlı yöneticileri nezdinde şiddetle protesto ediyorlardı. Hatta, Hristiyan halka karşı yöneltilen bu olaylarda Bitlis ve Van dolaylarındaki yerel yöneticilerin de işbirliğinin olduğu iddiasını ileri sürmeye başladılar²². Konsoloslar tarafından 1912 yılından itibaren Doğu Anadolu'daki aşiretlerin bir kısmının Rusya'dan silah ve yardım aldıklarına dair gönderilen raporlar İngilizleri büyük bir endişeye sevk ediyordu. Bu arada 1913 yılından itibaren Doğu Anadolu'da aşiretlerle Ermeniler arasındaki çatışmalar daha da şiddetlenmiştir²³. Bütün bunlar olurken, bölgede asayişin ancak güçlü jandarma kuvvetine sahip olmakla mümkün olabileceğini anlayan Osmanlı hükümeti jandarma teşkilatını günün şartlarına göre düzenleyerek bu sıcak bölgelerde görevlendirdi. Ayrıca jandarma ile ilgili talimatlar yeniden düzenlendi, buna göre müfettişlik teşkilatı faaliyete geçirildi²⁴.

Osmanlı Devleti içişlerinin karışık olduğu bir dönemde yeni bir savaşa girdi. Balkan Savaşlarında Slav ve Yunan hükümetleri karşısında Türkiye'nin yenik duruma düşmesi Ermenilerin heyecana kapılmalarına neden oldu²⁵.

Vilayât-ı Şarkîye'de (Doğu Anadolu) Görevli Konsoloslar İle Casusların Faaliyetleri

Batılı devletlerin Osmanlı imparatorluğu üzerindeki çekişmelerinin temelinde iktisadi çıkarlar elde etmek olduğu kadar Ortadoğu bölgesindeki hammadde kaynaklarına sahip olma istekleri yatmaktadır. Yabancı sermayenin imparatorluğa girmesi, sürekli olarak alınan dış borçlar ve bu borçlanmalar karşılığı diğer devlet gelirleri yanında Balkanlarda bulunan bağlı devletlerden alınan vergilerin karşılık gösterilmesi, Batılı ülkeler için imparatorluğu sömürge ve toprak koparma açısından en elverişli yer durumuna getirmiştir. Sanayi inkılabından sonra bütün ilgisini Ortadoğu bölgesine yönelten Batı ülkeleri bölgeye yerleşmek için her türlü gizli ve açık yolu amacına hizmet etmek üzere kullanmıştır. Sömürge yarışına 1890'lı yıllarda Almanlar da katılıp, Batı'nın hammadde kaynaklarına doğru Berlin-Bağdat demiryolunu yapmaya başlamalarıyla²⁶ Batı'nın tüm gizli servisleri

(18) Ali Karaca, *Aynı eser*, s. 55.

(19) Doğu Anadolu ıslahatı ve Müşir Şakir Paşa'nın faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Ali Karaca, *Aynı eser*, s. 80-206.

(20) Hamidiye Hafif Süvari Alayları hakkında geniş bilgi için bk., Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy: 32, İstanbul 1979, s. 427-480.

(21) Salahi R. Sonyel, *Aynı makale*, s. 391-403.

(22) Bu iddialar, adı geçen ülkelerin Ermeni asıllı konsolosları tarafından suçlamalara kadar varabiliyordu. Gerçi İngilizler bu sırada Ermeni asıllı yöneticilerden gelen raporlara şüpheli yaklaşıyorlardı. Bk., Salahi R. Sonyel, *Aynı makale*, s. 394.

(23) Aslında aşiretlerle Ermeniler arasındaki çatışmaların temeli 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşmasına kadar uzanır. Nitekim, Berlin Antlaşması Ermeniler lehine bir takım kararlar içeriyordu; fakat Osmanlı Devleti bunları uygulamaya koymayınca Ermeni hareketleri ülkenin her tarafında hızla artmaya başladı. Bk., İorga, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, s. 618 vd.

(24) Jandarm teşkilatı hakkında 1912 yılından itibaren yapılan düzenlemeler hakkında geniş bilgi için bk., BOA., DH., İD., Ds: 150/8;

(25) Ermeni basınından da anlaşıldığı üzere intikam hissi ile kaynaşan Ermeniler, Balkanlardaki Türk mağlubiyetini kendi Hristiyan-Grogarian inançlarıyla bağdaştırıyorlar ve "Allah'ın inayeti ve Ermeni sefalet ve mübalekiyetinin intikamı" şeklinde yorumluyorlardı. Bk., *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İbtılâiyesi*, İstanbul 1334, s. 75-76.

(26) Geniş bilgi için bk., Edward Mead Earle, *Berlin-Bağdat Demiryolu Savaşı*, Ankara 1972.

imparatorluğun içerisinde cirit atmaya başlamışlardır.²⁷ Gittikçe büyüyen sömürge imparatorlukları ve gittikçe artan savunma harcamaları daha 1908'li yıllarda Birinci Dünya Savaşına giden yolu açmıştır²⁸. Nitekim, gizli servislerin dünya siyasetinde etkili oldukları ve zaman zaman bazı ülkelerin tarihini oluşturdıkları belgelerle ortaya çıkarılmaktadır²⁹. Osmanlı Devletinin denetiminde bulunan Ortadoğu bölgesi, XIX.-XX. yüzyıllarda emperyalist devletlerin ajanlarının kol gezdiği bir bölge haline gelmiş, bu coğrafyada sıcak savaş öncesinde ajanlar arasında çok yönlü ve oldukça çetin psikolojik savaşlar yapılmıştır. Batılı güçler Ortadoğu'ya hakim olurlarken, bölgenin etnik unsurlarından açtıkları misyoner okulları vasıtasıyla yararlanmasını çok iyi bilmişlerdir.³⁰ Bütün batılı servisler azınlıkları kullanmışlardır. Osmanlı Devletinin Ortadoğu coğrafyası özellikle XX. yüzyılın başında Alman ve İngiliz arkeologların, aslında gizli servis elemanlarının faaliyet alanı haline gelmiştir.

6

1913 yılı Mayıs ayında aşiretlerin Van tarafında Ermenilere, Hakkari tarafındaki Nasturilere saldırıp bir kısmını öldürüp, sürülerini de gasp ettiklerini, İstanbul'daki İngiliz konsolosu Gerard Lawther'dan öğrenen İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, konsolosa gönderdiği 29 Haziran 1913 tarihli cevabında; "*Bir Ermeni öldüren bir aşiret mensubu, sadece Ermeni öldüren bir adam olarak değil, bir katil olarak işlem görmezse, o yörelerde güvenlik ve düzenin kurulması beklenemez*" diyordu³¹. Bu sırada Sadrazam ve Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa ise anılarında, Ermenilerin hem huzursuzluk yaratıp fesat tertip ettiklerini, hem de korktuklarını ifade ediyordu³². Öte yandan Van'da görevli bulunan İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel 9 Temmuz 1913 tarihinde büyükelçi Gerard Lawther'a gönderdiği raporunda, eğer Türk hükümeti bölgede gerekli tedbirleri alırsa, Ermeni sorununun ortadan kalkacağını ve Ermenilerin Rusya'ya yönelmelerinin de önleneyeceği ifade ediliyordu³³.

Bu arada Rusya'nın Doğu Anadolu vilayetlerindeki faaliyetleri, Petersburg'daki Osmanlı büyükelçisi tarafından devamlı olarak izlenmektedir. Petersburg sefirinin 22 Şubat 1913 tarihinde gönderdiği uzunca bir şifrede, Doğu Anadolu vilayetlerindeki Rus ajanlarının çalışmaları anlatılıyor; özellikle profesör ünvanlı ajanlara dikkat çekilmesi tavsiye ediliyordu. Rusların bölgede muhtemel bir askeri harekâta zemin hazırlamakta oldukları ifade edilerek devletin bu konuda gerekli tedbiri alması isteniyordu. Büyükelçi gönderdiği yazıda ayrıca, Petersburg'da Rus baskısı, takibi altında bilgi toplamanın zorluğunu da dile getirmektedir³⁴.

İngilizlerin resmi sıfatla görev yapan konsoloslarının yanında, Doğu Anadolu vilayetlerinde Osmanlı hükümetinden izinsiz olarak gizliden gizliye faaliyette bulunan pek çok yabancıнын mevcut olduğu, bölge valileri tarafından devlet merkezine gönderilen raporlardan anlaşılmaktadır. Diyarbakır valisi Celal Bey'in 6 Mayıs 1913 tarihinde Dahiliye

(27) Bu kapsamda sadece Avrupa ülkeleri değil, Amerika Birleşik Devletleri de faaliyetlere girişmiş, Ermenileri kendi yanına çekmek için çaba harcamıştır. Bilgi için bk., Bilal Şimşir, "Ermeni Propandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1985, s. 107-108.

(28) Tefvik Çavdar, *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s. 27.

(29) Batılı gizli servis elemanlarının çoğu anılarını yayınlamıştır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerini ilgilendiren bu anıların çok azı Türkçe'ye çevrilebilmiştir. Bunların tarih bilimine kazandırılması gerekmektedir.

(30) Misyoner okulları konusunda pek çok yayın yapılmıştır. Bilgi için bk., Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Sy: 3, Eylül 1981, Ankara 1982. Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, AÜ. TİTE, Sy: 1, Ankara 1988. *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Hz. Bahattin Ögel, Mehmet Eröz vd., Ankara 1986.

(31) Salahi R. Sonyel, *Aynı makale*, s. 403.

(32) Yine Mahmut Şevket Paşa tarafından yazıldığı iddia edilen ancak tarihçilerce doğruluğu konusunda şüpheler bulunan günlüğe göre, doğuda Ermeniler aşiretlerle iyi geçinemiyorlar, onlardan korkuyorlardı. Paşa, büyük devletlerin müdahalesine meydan vermeden olayları bastırmak gerektiğini de ifade ediyordu. *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Yay. Hz. Arba Yayinevi), İstanbul 1988, s. 135.

(33) Van'daki İngiliz konsolos Molyneux-Seel, büyükelçi Lawther'a gönderdiği raporunda şunları ifade ediyordu: "*Aşiretler arasında feodal koşulların sürmesi ve dini şeyhlerin kullandıkları etki, kötülüğün kaynağını oluşturmaktadır. Türkler, Aşiret Süvari Alaylarını kaldırarak, aşiret mensuplarını bey ve ağaların elinden kurtarırlarsa, her aileye kendi toprağına ve kaynaklarına sahip olma hakkını sağlarlarsa, şeyhlerin etkisini kırıp hükümetin yetkisini geri getirirlerse, göçebe aşiretleri topraklandırılırsa, onlara iyi bir eğitim verip, güçle, kararlulukla ve adaletle yönetirlerse ve bu konularda iyi niyet gösterirlerse kendi görüşümce herhangi bir Ermeni sorunu kalmayacaktır.*", Bk., Salahi R. Sonyel, *Aynı makale*, s. 404.

Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta bölgede İngiliz casuslarının kol gezdiğini belirtiyor, bunların amacının Ermenilerle aşiretlerin arasını açmak olduğunu ifade ediyordu. Celal Bey ayrıca, bölgede Rus ve İngiliz propagandasının giderek arttığını ifade ederek, Almanların bölgede faaliyete geçmelerinin denge siyaseti açısından gerekli olduğunu belirttikten sonra; hükûmetin bu konudaki fikrini öğrenmeye çalışıyordu³⁵. Başkumandan vekili Ahmet İzzet Paşa ise, Trakya'daki Sancaktepe karargâhından sadarete yazdığı 14 Mayıs 1913 tarihli tezkirede ise, çok iyi derecede Türkçe bilen iki Rus'un Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya girerek Ermenileri tahrik edeceği haberini aldıklarını belirterek, hükûmet tarafından gerekli önlemlerin alınması konusu dile getiriliyordu³⁶.

1913 yılı Nisan ayından itibaren Doğu Anadolu vilayetlerinde görevli bulunan valilerden gelen telgraflarda hep ajanların faaliyetleri hakkında bilgiler verilmekte, bunların statüleri hakkında hükûmetten bilgi istenmektedir. Erzurum valisi Reşit Bey'in gönderdiği 10 Haziran 1913 tarihli telgrafta ise, bölgedeki aşiretlerin dinî telkin ile devlete bağlanmasının mümkün olabileceği belirtiliyor, teftiş sırasında bölgeyi tanıyan ve aşiretler üzerinde nüfuzu olan şeyhlerin kullanılmasını öneriyordu. Hatta Reşit Bey, telgrafında Muşlu Şeyh Hacı Yusuf'un Pasinler ve Hınıs taraflarında etkili olabileceği ifade ediliyor; bunların masraflarının da örtülü ödenekten karşılanması tavsiye ediliyordu³⁷.

Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ise, 15 Haziran 1913 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği 330/33524 numaralı yazıda Doğu Anadolu vilayetlerinde resmi olsun, gayr-ı resmi olsun gazeteci kimliğiyle veya diğer sebeplerle gelen yabancıların ülkeden sınır dışı edilmelerini istiyordu³⁸. Hariciye Nezareti ayrıca, Rusya'dan tüccar kılığıyla Van'a gelen Rus ajanlarına dikkat çekerek bölgedeki idarecilerin uyanık bulunmalarını tavsiye ediyordu³⁹.

Van bölgesi ve çevresinde çok eskiden beri faaliyetlerini sürdüren yabancı devletler konsoloslarının faaliyetleri ile bu bölgede büyük bir beklenti içine de girmişlerdi.⁴⁰ Bütün bu gelişmeler olurken Van valisi Tahsin Bey⁴¹ ise, 12 Eylül 1913 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği şifrede, İngiliz mebuslardan Ganis adında birinin İngiltere mebusları adına bölgede Ermenilere dair bir araştırma yaptığını, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerini dolaştığı ifade edilerek, hükûmet tarafından bu şahsa izin verilip verilmediğini soruluyordu. Hükûmet tarafından aynı gün verilen cevapta bu şahsın her hangi bir müracaatı olmadığı belirtilerek gerekli takibatın yapılması isteniyordu⁴². Tahsin Bey tarafından yine 18 Ekim 1913 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen şifrede bölgede aşiret mensuplarına mahsus elbise giyip dolaşan dört Rus subayının aşiretleri tahrik etmeye çalıştığı haber veriliyor, bu konuda valilik olarak gereken tedbiri aldıkları ifade ediliyordu⁴³. Bundan başka hükûmetin bilgisi dahilinde bölgede araştırma gezisi yapanlardan biri de İngiliz milletvekillerinden Sir Valter Kinz'dir. Trabzun, Bitlis, Erzurum, Muş taraflarında uzunca bir gezi yapan bu şahsa iltimas gösterilmesi hakkında Londra büyükelçisi Ahmet Tevfik Paşa dahi aracılık etmiştir. Tevfik Paşa, Londra'dan gönderdiği 14 Eylül 1913 tarih-

(34) BOA., DH., *Siyasi (SYS)*, Ds: 23/17, 22 Şubat 1913.

(35) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 23/15, 24 Nisan 1329.

(36) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 23/10, 1 Mayıs 1329.

(37) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 23/12, 29 Mayıs 1329.

(38) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 23/13, 2 Haziran 1329.

(39) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 27/17.

(40) Erdal Açıkse, "Van ve Çevresinde Yabancı Devletlerin Faaliyetleri ve Beklentileri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu*, 2-5 Nisan 1990, Van 1990, s. 179-188.

(41) Hasan Tahsin (Uzer) (1887-1939), Selanik'te doğmuş, mülkiyeyi bitirmiştir. Van valiliği ilk valilik görevidir. 1914 yılı sonlarına kadar Van'da vali olarak kalmıştır. Daha sonra Erzurum, Suriye, Aydın valiliklerinde bulunmuştur. 1919 yılında İzmir mebusu seçilmiştir. Malta'ya sürgün olarak gönderilenler arasında yer almıştır. Sürgünden dönüşünde uzum yıllar Erzurum milletvekili olarak TBMM'de görev yapmıştır. 1935 yılında Umum müfettişliğe tayin edilmiş, bu görevini yürütürken vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk., İçişleri Bakanlığı, *Elli Ünlü Vali*, Ankara 1969, s. 513-525. Tahsin Uzer'in kişiliği, idarî ve siyasi faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Mustafa Şahin, *Hasan Tahsin Uzer'in Mülki İdarecilik ve Siyasetçiliği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010.

(42) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 23/15, 27 Ağustos 1329.

(43) BOA., DH., *SYS.*, Ds: 23/17, 5 Teşrinievvel 1329; öte yandan Rusya'dan aşiretlere mensup elbise giyerek gelecek olan dört Rus subayı hakkında Tahran Sefareti Hariciye vekaletini uyarmaktan geri kalmaz. Bk., *Aynı dosya*, 2 Teşrinievvel 1329.

li şifre telgrafından İngiliz avam kamarasına üye mebuslardan biri olan bu şahsın Türkler lehine hareket ettiğini belirtiyor, hoş tutulmasını tavsiye ediyordu⁴⁴. Paşa'nın bu tavsiyeleri Dahiliye Nezareti tarafından dikkate alınmış ve valilere de bu yolda talimatlar gönderilmişti.

Bu arada Avrupa'nın güçlü devletleri, Yakın ve Ortadoğu'da siyasal ve ekonomik etkilerini artırmada birbirleriyle yarışmayı eskiden olduğu gibi devam ettiriyorlardı. Bu devletlerin kimileri Osmanlı Devletini kendi aralarında etki bölgelerine ayırmışlar, kendilerine birtakım ayrıcalıklar sağlamışlardı, ikili antlaşmalar dahi imzalamışlardı⁴⁵. Böylece, I nci Dünya Savaşından önce, Anadolu'nun yaklaşık olarak her karış toprağı çeşitli devletlerin etki alanlarına ayrılmış bulunuyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey ise beyanatında, "biz ancak, Asya Türkiye'sinin yıkılmasından ve bölünmesinden kaçınan bir politikaya katılabiliriz" diyerek, ikiye bölünmeyle davranmayı şimdilik politikalarının gereğı olarak uygun buluyordu⁴⁶.

İttihat ve Terakki Partisi Hükümetince Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) İslahat Müfettişliği Uygulamasına Geçilmesi

Balkan Savaşlarından sonra içte ve dışta büyük sorunlarla mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'ni paylaşma konusunda büyük devletler birbirleriyle karşı karşıya gelmekten çekiniyorlardı. Ermeni Sorunu'ndan dolayı, Doğu Anadolu vilayetlerinde islahat yapılmasını istemelerinden amaç ise, ekonomik çıkarlarını güçlendirmek istemelerinden kaynaklanıyordu. Zira bu bölgenin hemen güneyinde ve doğusunda dünyanın son derece zengin petrol alanları bulunuyordu⁴⁷.

Müfettişlik uygulamasının gündeme getirildiğı bölgedeki nüfus istatistiklerine baktığında, adı geçen bölgede Ermenilerin hiçbir zaman yoğun bir nüfusa sahip oldukları görülmemiştir.⁴⁸ Doğu Anadolu vilayetle-

rine ait 1912 yılı nüfus istatistiklerinde Ermenilerin çoğunlukta olduğu iddialarının aksine, Doğu Anadolu vilayetlerindeki toplam nüfus oranı dikkate alındığında hakim unsur olan Türkler % 83.7'i teşkil ederken; azınlıklar ve Ermeniler ise %17,3 civarında idi.⁴⁹

1913 yılında Avrupa siyasî çevreleri tarafından Ermeni olaylarından dolayı Türklerle karşı bir kamuoyu oluşturulmaya başlanmıştı. Bu kamuoyunun oluşmasında görevden uzaklaştırılmış olan Ermeni patriki Ormanyan'ın etkisi büyük olmuştur. Ormanyan devamlı Ermeni reformlarını dile getirerek gündemi belirlemeye çaba harcamıştır. Osmanlı hükümeti ıslahat konusuna bu sırada olumlu baktığını belirterek kurulması düşünülen komisyonlarda iki Ermeni, iki Türk, iki yabancı görevlendirilmesini ve başkanın da yabancı olmasını istiyor; jandarma, polis ve adliye için de yabancı memur görevlendireceğini ifade ediyordu⁵⁰. İngiltere ise, yapılması düşünülen bu reformların Osmanlı hükümeti tarafından ciddiye alınmasını istiyordu. Bu sırada Osmanlı hükümetinin, Ermeni ıslaha-

(44) BOA., DH., *Kalem-i Mabsus Müdiriyyeti (KMS)*, Ds: 1/23, F: 1,2,3,4,5,7,8,9,10

(45) Y. Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerine Etkileri*, Ankara 1974, s. 66-68.

(46) G.P. Gooch and Horal Temperley, *British Documents on the Origins of the War (1898-1914)*, c.X, I. Bölüm, s. 431.

(47) Raif Karadağ, *Aynı eser*, s. 80.

(48) Zekeriya Türkmen, "İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay.) Bahar 2003, Sy: 9, Ankara 2003, s. 51.

(49) Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiğı*, İstanbul 1330; ayrıca bk., Justin McCarthy, *Muslim and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and The End of the Empire*, New York, New York University Press, 1983. Ayrıca bk., Aynı yazar, "The Population of The Ottoman Armenians", *The Armenians in The Late Ottoman Period*, Edited by: Türkkaya Ataöv, The Turkish Historical Society for The Council of Culture, Arts and Publications of The Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2001, s. 69. ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, *Aynı makale*, s. 51. Nüfusla ilgili ayrıntılar için ayrıca bk., Hikmet Özdemir, vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara (TTK Yay.) 2004, s.7 v dd.

Aşağıda yer alan bilgiler 1912 yılındaki genel nüfusu tüm açıklığıyla gözler önüne sermektedir.

VİLAYET	Ermeni nüfusu	Toplam nüfus	Ermenilerin Yüzdesi
SİVAS	182.912	1.472.838	12.4
ERZURUM	163.218	974.196	16.8
MARÜRETİLAZİZ	111.043	680.241	16.3
DİYARBAKIR	89.131	745.451	11.8
VAN	130.500	509.797	15.6
BİTLİS	191.156	611.391	31.3
TOPLAM:	866.960	4.993.914	17.3

(50) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970, s. 206.

tı konusunda İngiltere'nin desteğini almak, Rusya müdahalesinden de mümkün mertebe kaçınmak politikasını takip ettiği görülür.

1913 yılı başında Avrupa'ya giden İttihatçı liderlerden Halil (Menteşe) Bey, Paris'te Fransız Sosyalist Parti liderlerinden Jean Jaurès ile görüşmüş ve ondan Avrupalıların Türkiye karşıtı fikirlerini öğrenmiştir. Halil Bey, Fransa'dan dönüşünde Sadrazam ve Harbiye Nazırı olan Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ederek doğu vilayetlerinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılmasını teklif etmiştir⁵¹. Gerçi bu bölgede ıslahat yapılması fikri daha öncelerde de Osmanlı Devleti'nin gündemini meşgul etmiştir⁵². Halil Mentеше'nin söyledikleri ve diğer gelişmeler Mahmut Şevket Paşa kabinesinin 1913 yılı ilkbaharında kendiliğinden ıslahat yapılması için işe koyulmasına neden oldu. Hükûmet, Avrupa ve Rus baskısını biraz olsun ortadan kaldırmak için birtakım tedbirler alıp kanunlar çıkarmayı düşünüyordu. Öte yandan bu gelişmeler olurken tecrübeli devlet adamlarından biri olan Kâmil Paşa, Anadolu Islahatı meselesinde İngiltere ve Rusya'nın kendi menfaatlerine yönelik olarak çalışacaklarını belirterek dikkatli olunmasını tavsiye ediyordu⁵³. Bu arada ilk olarak 26 Mart 1913'de vilayet genel meclislerine mahalli işlerde geniş yetkiler veren bir anlamda özerklik tanıyan yetkilerle ekonomik konular hakkında "İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-u Muvakkatı" çıkarıldı⁵⁴. 24 Nisan 1913 tarihinde de "Sulh Hakimleri Hakkında Kanun-u Muvakkat" çıkarılarak hakimlerin yetki ve sorumlulukları, muhakeme usulleri yeniden belirlendi ve yeni mahkemelerin kurulması kararlaştırıldı⁵⁵.

Bu düzenlemeler olurken, bir yandan da Doğu Anadolu'da yapılması planlanan ıslahat hakkında hazırlıklar da sürüyordu. Hükûmet, 2 Nisan 1329/15 Nisan 1913'de Meclis-i Vükelâ'da yapılan gizli bir müzakerede bu konuyu ele aldı⁵⁶. Bu konuyla ilgili yapılan müzakerede, 1878 Berlin Antlaşmasıyla Rus tehdidine karşı İngiltere'nin Os-

manlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak amacıyla Kıbrıs'a yerleştiğinden bahsedilerek, Rusya'dan gelebilecek her hangi bir saldırıya karşı İngilizlerle ilişkilerin düzeltilmesi gereği vurgulanıyordu. Bunun yanında Avrupa'da Türkiye aleyhine başlatılan Ermeni propagandalarına fırsat vermemek için Doğu Anadolu'da geniş çaplı bir ıslahata geçilmesi, bu işin başına da İngiliz uzmanlarının getirilmesinin uygun olacağı, şayet böyle yapılırsa ortalığın yatışacağı, bir Rus saldırısı vukuunda İngiltere'nin Türkiye'yi korumak mecburiyetinde kalacağı ileri sürülüyordu. Gerçi bu sırada hükûmetin başında bulunan Mahmut Şevket Paşa dahi -Rusya'nın bu sırada Doğu Anadolu'dan gelmesi muhtemel tehditlerinin artması üzerine- İngiliz dostluğunu kazanmanın şart olduğunu ileri sürüyor, fakat yine de çok temkinli hareket edilmesini tavsiye ediyordu⁵⁷. Öte yandan Osmanlı yöneticileri, müfettişlik sorunuyla ilgili görüşmeler devam ederken, yalnız İngilizlerle değil, Fransız ve Almanlarla da ittifak teşebbüsünde bulunmuştu. Bu sırada Avrupa kamuoyunda ve uluslar arası ilişkilerde Osmanlı Devleti

(51) Halil Mentеше, *Halil Mentеше'nin Anıları*, (Yay. Hz. Hürriyet Vakfı), İstanbul 1986, s. 37.

(52) Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması fikri ilk defa 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos antlaşmasında gündeme gelmiş, Berlin antlaşmasının da 61nci maddesinde bu konu yer almıştı. II. Abdülhamit, sonunda muhtariyete doğru götüreceği olan bu ıslahat teşebbüsünü kesinlikle uygulamaya koymamıştı. Bu konuda geniş bilgi için bk., Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983; Rusya'nın, Doğu Anadolu vilayetleriyle ilgili politikası için ayrıca bk., Nikerled Kravlyb, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayât-ı Şarkıye Meselesi* (Terc. Habil Adem), Dersaadet 1332.

(53) BOA., YEE., Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, Ds: 86/36, nr: 3572.

(54) *Takvim-i Vekayi* (TV), nr: 1416, 15 Mart 1329; ayrıca bk., *Düstür*, II. Tertip, c. V, s. 186-216.

(55) TV., nr: 1447, 1448, 1453, 14-15, 20 Nisan 1329; ayrıca bk., *Düstür*, II. Tertip, c. V, s. 322-348.

(56) BOA., Meclis-i Vükelâ *Mazbatası* (MVM), nr: 176, 2 Nisan 1329/15 Nisan 1913.

(57) Mahmut Şevket Paşa günlüğünde bu durumu şöyle anlatır: "İngilizler 1878 muabedesine göre Anadolu'da Rusya tarafından bir saldırıya uğradığımız an donanma göndererek bize yardıma mecburdu. Kıbrıs'ı bu şartla geçici kaydıyla İngiltere'ye bırakmıştık. Fakat, acaba bir Rus saldırısı vukuunda İngiltere gerçekten böyle davranır mıydı? Böyle davranacağına dair İngiltere'den söz almak ve altına imza koyduğu muabedeyi iyice hatırlatmak lazımdı. Kıbrıs muabedesini canlandırlırsa, esasen Rusya, bize saldırıya cesaret edemezdi. Ancak, İngiltere Rusya'ya iyiden iyiyeye yaklaşıyordu. Alman tebdidi karşısında İngiliz, başka çare görememiş, eski düşmanı ve rakibine yanaşmıştı. Onun için İngiliz dostluğunu, batta ittifakını dikkatli, yavaş ve mahçubane bir şekilde kazanmamız icap ediyordu. İngiltere İttihat ve Terakki Cemiyetini sevmiyordu. Bunu, kabine arkadaşlarına ima ettim, fakat anlamazlıktan geldiler. Şura-yı Devlet Reisi eski sadrazam Said Paşa bu konudaki fikirlerimi tasvip etti. Fakat çok ihtiyatlı bir yaklaşma icap ettiğini söyledi." Bk., Mahmut Şevket Paşa, *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Yay. Hz. Arba Yayınevi), İstanbul 1988, s. 90-91.

aleyhine bir ittifakın olduğuna dikkati çeken eski sadrazamlardan Kâmil Paşa, yine de bu dönemde İngiltere'ye yakınlık gösterilmesini salık vermiş⁵⁸; fakat, yine de dikkatli olunmasını tavsiye etmiş, Berlin antlaşmasındaki 61. maddeye özellikle dikkat çekilmesini istemişti. Kâmil Paşa, şayet Doğu Anadolu bölgesinin imparatorluğa sınımsız bağlanması isteniyorsa, oraya hizmet götürülmesini, bayındır hale getirilmesini, Avrupalıların kendi ülkelerinde yaptıkları gibi sosyal hizmetlerin götürülmesinin şart olduğunu vurguluyordu⁵⁹. Nitekim, Rusların Doğu Anadolu ıslahatını kendi lehlerine çevirmek istedikleri bir dönemde İngiltere ile ittifak arzusuna giren Osmanlı Devleti bunda da başarılı olamadı⁶⁰.

Mahmut Şevket Paşa kabinesi bu konuyu Bakanlar Kurulu düzeyinde görüşüp karara bağladıktan sonra, İngiltere ile temas geçmek üzere Londra büyükelçisi Ahmet Tevfik Paşa ile eski sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa'yı görevlendirdi. Bu sırada İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Bompard, Tevfik Paşa'nın İngiliz Hariciye Nazırı Edward Grey'e yaptığı teklifi duyunca; ülkesine yazdığı raporda Osmanlı hükümetinin İngiltere'ye müracaat etmekle büyük devletlerin arasını açmak düşüncesinde olduğunu ifade ederek; İngiltere'yi Rusya'ya karşı kullanmak istediğini belirtiyordu⁶¹. Bütün bu düşüncelere rağmen Osmanlı hükümeti, 24 Nisan 1913'de Doğu Anadolu'ya iki genel vali ve Osmanlı Dahiliye Nezaretinde çalıştırılmak üzere memur ve jandarma subayları getirmek amacıyla İngiltere hükümetine başvurdu⁶². İngiltere devleti ise, şimdilik müfettişlik konusuna temkinli yaklaştığını belirterek⁶³, ancak jandarmayı düzenlemek için birkaç subay gönderebileceğini ifade ediyordu⁶⁴. Hükümet bir süre sonra, 9 Temmuz 1329/22 Temmuz 1913 tarihinde aldığı kararla Nafia Nazırı Osman Nizami Paşa'yı İngiltere'ye göndererek konuyu çözüme kavuşturmasını istedi. Paşa'ya verilen talimata göre, şayet İngiltere devleti ile anlaşma sağlanamazsa, diğer Avrupa dev-

letleriyle de görüşme yapması konusunda yetki verildi, fakat, İngiltere Osman Nizami Paşa'nın teklifine olumlu cevap vermedi⁶⁵. Öte yandan bu sırada önde gelen askerlerden biri olan Ahmet İzzet Paşa ise anılarında, İngilizlerin Ruslarla olan rekabetlerinden dolayı müfettişlik konusunda böyle bir sorumluluğu kabul etmelerinin mümkün olmadığını ifade eder⁶⁶. Halbuki bu sırada hükümet kanadında görevli bulunan İttihatçılar, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında daha önce imzalanmış olan Kıbrıs antlaşmasının hâlâ yürürlükte olduğunu dikkate alarak İngiltere'den gerekli desteği bulacaklarını sanmışlardı⁶⁷.

Osmanlı Devleti'nin müfettişlik konusunda İngiltere'ye başvurduğunu öğrenen Rusya, olayları kendi lehine çevirmek için hemen harekete geçti⁶⁸. Rusya, Osmanlı Devleti'ne İstanbul büyükelçisi Giers aracılığıyla 26 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği notada⁶⁹, doğu illerinin ıslahı ile ilgili müfettişlerin gönderilmesi konusunun ancak genel ıslahat içinde ele alınabileceğini ve konunun Rusya, İngiltere ve Fransa arasında İstanbul'da büyükelçiler düzeyinde ele alınması gerektiğini

- (58) BOA., YEE., Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, Ds: 86/36, nr: 3572.
(59) BOA., YEE., Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, Ds: 86/39, nr: 3873, F: 1, 2, 3.
(60) Cemal Paşa, *Aynı eser*, s. 111-112; Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım (1872-1946)*, İstanbul 1946, s. 263-265; M. Hanefi Bostan, *Aynı eser*, s. 50.
(61) Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/3, Ankara 1951, s. 67.
(62) "Said Halim Paşa'nın İsticabı", *Harp Kabinelerinin İsticabı*, İstanbul 1933, s. 292; ayrıca bk., Prof. Nikerled Kravblis, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayat-ı Şarkıya Meselesi*, (Çev. Hâbil Adem), Dersaadet 1332, s. 14-15.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/3, Ankara 1951, s. 52, 54, 57, 61-62.
(63) Osmanlı hükümetinin aldığı karara göre, Doğu Anadolu bölgesinde Şarki Anadolu mıntkasını teşkil eden Van, Bitlis, Mamüretlaziz (Elazığ) ve Diyarbekir vilayetlerinde bir; Şimali Anadolu mıntkasını teşkil eden Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerinde de bir müfettişlik kurulacaktı. Bk., Zekeriya Türkmen, *aym eser*, 146-147.
(64) Yusuf Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 81; nitekim İngiltere, Türk hükümetinin ısrarları üzerine Albay Havker adlı bir İngiliz subayını göndermeyi kabul etti ve Havker 1913 Kasım ayında işe başladı.
(65) BOA., MVM., nr: 179, s. 27, 9 Temmuz 1329.
(66) Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c.I (Yay.Hz. Süheyl İzzet Furgaç), İstanbul 1992, s. 165.
(67) Nikerled Kravblis, *Aynı eser*, s. 15'de Genç Türklerin, "Ermenistan'ı Türkleştirmek için" geç kalmış olduklarını ifade ediyor ve s.16'da "şimdiye kadar bir şey yapamayanların bundan sonra ne yapacaklarının mecbul olduğunu" belirtiyordu. Kravblis ayrıca, Genç Türkleri bu konuda Almanların ikna edip desteklediklerini açıklıyordu.
(68) Yusuf Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 72 vd.
(69) Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 207-208.

ileri sürdü⁷⁰. Bu sırada Mahmut Şevket Paşa da Boğaziçi'ndeki Alman ve Avusturya-Macaristan sefareatleriyle görüşmelerde bulunarak Rusya'nın saldırgan tavırlarını hatırlatmaya çalışarak müfettişlik meselesinde onların desteğini sağlamaya çalışıyordu⁷¹. Almanya ise, bu sorunun bütün büyük devletleri ilgilendirdiğini ileri sürdü⁷². Rusya 8 Haziran 1913 tarihli bir nota ile Fransa, İngiltere Almanya ve İtalya'ya başvurarak, konunun İstanbul'da büyükelçiler düzeyinde ele alınmasını istedi⁷³. Osmanlı Devleti'ni kendi yanına çekmek ve ona biraz şirin görünmek isteyen Almanya ise, yapılması düşünülen toplantılara Osmanlı Devleti'nin de katılmasını istedi⁷⁴, fakat, Rusya bu öneriyi reddetti⁷⁵. Aslında Rusya, aynı tarihlerde Doğu Anadolu ile ilgili olarak İstanbul'daki elçilik baş tercümanı Mandelstam tarafından bir proje hazırlanmış olup onun uygulanmasını ısrarla arzu etmekte idi⁷⁶. Mandelstam tasarısına göre, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilayetlerinin tek bir vilayet haline getirilmesi ve büyük devletlerin onayı ile padişah tarafından beş yıllığına, Osmanlı hristiyanlarından veya tercihan bir Avrupalı genel valinin atanması teklif ediliyordu. Ayrıca bölgedeki, vilayet meclisleri ile devlet görevlilerinin de yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan seçilmesi gereği üzerinde duruluyordu. Ayrıca Kilikya yani Adana bölgesinde bulunan Ermeniler lehine de ıslahat yapılması teklif edilerek, buraya da bir kanca takılmak ve ileride kurulması muhtemel Ermeni devleti için denize açılan bir kapı aralamak isteniyordu⁷⁷. Rusya devletinin bu tutumu o sırada Avrupa kamuoyunda büyük endişelere neden olmuştu. Hatta, Doğu Anadolu'da Rus istekleri dikkate alınarak bir ıslahat yapılması durumunda Anadolu'nun mutlak bir surette Rus istilasına maruz kalacağını ifade ediliyordu⁷⁸.

Büyük Devletler konu üzerinde gizli-açık birtakım protokolleri tartışırken, Osmanlı hükümeti de Doğu Anadolu ıslahatı hususunda birtakım projeler hazırlıyordu⁷⁹. Nitekim, Osmanlı hükümeti, 27 Mayıs

1913'te on maddelik bir ıslahat programı hazırladı. Dahiliye Nezareti de teşkili düşünülen bu müfettişliklerin içişleri için on maddelik bir nizamname yayınladı⁸⁰.

Osmanlı hükümeti İngiltere'den müfettiş isterken, ancak işler hiç de beklenen ve umulan yönde gelişmedi. ıslahat için İstanbul'da görüşmeler devam ederken, Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa bir suikast neticesi öldürüldü⁸¹. Osmanlı başkentinde gündem birkaç hafta Mahmut Şevket Paşa suikasti ile çalkalandı. Bu olayı fırsat bilen İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefeti büyük ölçüde sindirdi.

Sait Halim Paşa kabinesi döneminde de müfettişlik konusundaki görüşmelere devam edildi⁸². Sait Halim Paşa kabinesi, Mah-

(70) Yusuf Hikmet Bayur, Aynı eser, c.II/3, s. 75 vd.; Rusya'nın Balkan Savaşı sonrası Doğu Anadolu siyaseti hakkında bilgi için bk., Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşı ve Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği, Haziran 1991, s. 309-316.

(71) *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 203.

(72) Nitekim, Alman büyükelçisi Vangenheim'in 21 Mayıs 1913 tarihinde Alman başbakanına gönderdiği raporda Türkiye'nin Küçük Asya'da kendi başına tutunmasının çok zor olduğu belirtilerek, kendi kuvvetiyle kendisini muhafaza edemeyeceği belirtiliyordu. Bk., Yusuf Hikmet Bayur, Aynı eser, c.II/3, s. 85-88.

(73) Y. Hikmet Bayur, Aynı eser, c.II/3, s. 96.

(74) Alman elçisi Wangenheim, ülkesine gönderdiği raporda; Türkiye'deki Ermenilerin bugün Rusya'da bulunan Yahudi, Lehli ve Finlilerden daha rahat olduklarını ifade ediyor, Ermeni ajantasyonlarının amacının belli olduğunu belirtiyordu. Bk., Y. Hikmet Bayur, Aynı eser, c. II/3, s. 97.

(75) Y. Hikmet Bayur, Aynı eser, c. II/3, s. 103.

(76) Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 269-276. 1913 yılı Haziran ortasında İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçileri Rus ıslahat tasarısını bir ön tasarı olarak beğenmişlerdir. Bu tasarıya göre, "Mart-Nisan 1895 yılında İstanbul'da Fransa, İngiltere ve Rusya büyükelçilerinin Doğu Anadolu vilayetleri için kabul etmiş oldukları ıslahat tasarısı; bunun için padişahın çıkardığı 20 Ekim 1895 tarihli irade; Avrupa komisyonu tarafından hazırlanan 11/23 Ağustos 1880 tarihli Rumeli vilayetleri kanunu tasarısı; 1913 tarihli idare-i vilayet kanunu ve Lübnan'a ait protokol ve nizamnameler" dikkate alınarak bir hâzırlik yapılacaktır. Bk., Y. Hikmet Bayur, Aynı eser, c. II/3, s. 108.

(77) Y. Hikmet Bayur, Aynı eser., c.II/3, s. 108-111.

(78) Prof. John Moll, *Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı, Yaşamayacak mı?*, (Çev. Hâbil Adem), İstanbul İktisat Kütüphanesi, Tarihsiz, s. 115; Y. Hikmet Bayur, Aynı eser, c.II/3, s. 111-118.

(79) Doğu Anadolu ıslahatı projesinden dolayı Mahmut Şevket Paşa ve kabinesi dah sonraları ağır tenkitlere uğradı. Nitekim, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı nazırlar bu tarihlerde İngiltere ile Rusya'nın müttefik olduklarının farkına varamamışlar, yanlış hesaplar yüzünden Doğu Anadolu'yu İngiliz müfettişlerin idaresine bırakmayı düşünmüşlerdi. Zira İngiltere bu sırada 1907'den beri dost ve bağlaşığı olan Rusya ile bozuşacak değildi. Bk., Zekeriyâ Türkmen, Aynı eser, s.148.

(80) BOA., MVM., nr: 177, 14 Mayıs 1329/27 Mayıs 1913; ayrıca bk., Zekeriyâ Türkmen, Aynı eser, s. 147.

(81) Mahmut Şevket Paşa hakkında geniş bilgi için bk., Zekeriyâ Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 135-152.

(82) Sait Halim Paşa hakkında geniş bilgi için bk., M. Hanefi Bostan, *Sait Halim Paşa*, İstanbul 1992.

mut Şevket Paşa'nın sadrazamlığı döneminde hazırlanan "İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkati"ne 18 Haziran 1329/1 Temmuz 1913 tarihinde bir ek kanun hazırlayarak bazı maddelerini değiştirdi⁸³. Yine, 23 Haziran 1329/6 Temmuz 1913'te "Sulb Hakimleri Hakkında Kanun-ı Muvakkati"ne 23 maddelik bir talimat eklenerek genel müfettişlerin görev ve yetkileri belirlenmiş oldu⁸⁴. Böylece müfettişlik teşkilatı öncesi, ıslahat sırasında yöneticilere bir takım özerklik tanıyacak olan kanunlar da yürürlüğe girmiş oluyordu⁸⁵. Osmanlı başkentinde bu hazırlıklar yapılırken, Sait Halim Paşa, Osmanlı elçilerine 25 Haziran 1913 tarihinde 16 maddelik bir genelge yollanmıştı⁸⁶. 1 Temmuz 1913 tarihinden itibaren de bu genelge, kanun ve ek olarak hazırlananlar İstanbul'daki büyükelçiler toplantısına ve daha sonra da büyük devletlerin büyükelçilerine bildirilmişti. Nitekim, Osmanlı hükûmetinin hazırlamış olduğu tasarıyı Rusya temsilcisi kabul etmemişti.

Büyük devletlerin elçileri 3-24 Temmuz 1913'de Avusturya sefirinin başkanlığında Avusturya sefaretinin Yeniköy'deki yalısında müfettişlik sorununu görüşmek üzere bir araya geldi. Bu toplantıda Alman elçisi Von Wangenhaim, Rus tasarısına şiddetle karşı çıktı ve bunun bir "Ermeni muhtariyeti"ne ve "Osmanlı devletinin parçalanması"na neden olabileceğini belirtti.⁸⁷ Fransız elçisi Bompard da Rus tasarısını uygun bulmadığını belirterek, ıslahat için görevlendirilecek memurların daha çok Avrupa'daki küçük devletlerden görevlendirilmesini tavsiye etti⁸⁸. Fransız teklifi altı devlet (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya) tarafından uygun bulundu ve yapılacak ıslahatın sadece Ermenilerin yaşadıkları yerlerde değil, diğer bölgelerde de uygulanması ilkesi benimsendi⁸⁹. Fakat bir müddet sonra Rusya, Ermeniler lehine birtakım isteklerde daha bulundu ve konuyu kendi lehine çekmeye çalışınca iş yine sürüncemede kaldı; bu ilk toplantıda bir sonuca varılamadı⁹⁰.

Müfettişlik konusunda bu tartışmalar devam ederken, Dahiliye Nezareti de bir takım düzenlemeler yapmaya çalışıyordu. 13 Teşrinisani 1329/26 Kasım 1913 tarihinde Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakir ve Mamüretlaziz vilayetlerine gönderilen şifre telgrafta, Paris'te yapılan görüşmelerde belirlenen bu altı vilayette yapılacak ıslahat programı çerçevesinde vilayet genel meclislerindeki müslüman ve hristiyan unsurların eşit miktarlarda temsil edilmesi konusunda ısrar edildiği belirtilerek, hükûmetin de bu durumu kabul etmek durumunda kaldığı ve bu uygulamaya uyulması gerektiği hatırlatılıyordu⁹¹. Bütün bu gelişmeleri vilayetlerinden telgraf başında, bazen de basından öğrenen valiler devlet merkeziyle sık sık diyaloga geçerek olup bitenlerden haberdar oluyorlardı⁹².

Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) İslahat Müfettişliği Konusunda Rusya'nın Osmanlı Devletine Yönelik Propaganda ve Baskıları

Bu gelişmeler olurken, Avrupa kamuoyunda da Ermeniler lehine bir takım yayınlar yapılıyor; büyük devletlerin bu konuda daha titiz davranarak Ermenilere arka çıkmaları isteniyordu. Özellikle 1913 yılı Ağustos ayından itibaren İngiliz parlamentosunda Ermeni konusu sık sık gündeme getirilerek; "Ermenilerin zulüm altında Türk

(83) TV., nr: 1511, 20 Haziran 1329; ayrıca bk., *Düstâr*, II. Tertip, c.V, s. 561.

(84) TV., nr: 1526, 5 Temmuz 1329; ayrıca bk., *Düstâr*, II. Tertip, c.V, s. 562-566; ayrıca bk., Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 118-120.

(85) Prof. Nikerled Krayblis eserinde Doğu Anadolu'da yapılacak olan bu ıslahatı Osmanlı Devleti tarafından Makedonya'da daha önce yapılmış olan ıslahata benzetiyordu. Krayblis'e göre Makedonya'yı Türkleştirmek için yapılan ıslahat geri tepmiş, sonuçta feci sonuçlar doğurmuştu. Eğer Doğu Anadolu ıslahatı da Avrupalı bir idare şekli almazsa bilimin aynı sebepler aynı sonuçları doğurur görüşüne göre iflas edecek ve sonuçsuz kalacaktı. Bk., *Aynı eser*, s. 16.

(86) Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/2, s. 320-321.

(87) Bilgi için bk., Zekeriyâ Türkmen, "İttihat ve Terakki Hükûmetinin Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, s. 57.

(88) Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 208.

(89) Cemal Paşa, *Aynı eser*, s. 110-111; Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 209.

(90) Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 134.

(91) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 4/1, 13 Teşrinisani 1329.

(92) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 18, Van valisi Tahsin Bey'in 7 Kasım 1329 tarihli şifresi.

boyunduruğu altında yaşamalarının sorumlusu Avrupa ve hele İngiltere'dir" şeklinde tahriklerde dahi bulunuluyordu⁹³. Bu sırada Ermeni patrikhanesi de büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunarak bu konunun devamlı gündemde tutulmasını sağlamaya çalışıyordu. Öte yandan Emniyet-i Umumiye İdaresinin şifre telgraflarından anlaşıldığına göre, Ermeniler halkın nefretini üzerlerine çekecek davranışlarda bulunuyorlar, bu ise doğu vilayetlerinde aşiretlerle Ermeniler arasında bir takım çatışmalara neden oluyordu⁹⁴.

Öteden beri Doğu Anadolu'da hakimiyet kurarak sıcak denizlere kapı açmak emelinde olan Rusya kendi tezini kabul ettirmek için Almanya'nın onayını almak zorunda olduğunu anladı⁹⁵. 22 Eylül 1913'te Rus ve Alman temsilcileri bir araya gelerek doğu vilayetleriyle ilgili Rus tasarısı üzerinde anlaşmaya vardılar⁹⁶. Bunun üzerine Rusya, Almanya ve diğer büyük devletlere dayanarak Osmanlı hükûmetine baskıda bulunmaya başladı. Böylece Çarlık Rusya'sı Bulgarlar vasıtasıyla başarıya ulaştıramadığı Boğazlara hakimiyet düşüncesini, Ermenileri kullanarak⁹⁷ Doğu Anadolu vilayetlerini ele geçirerek amacına biraz olsun ulaşmasını sağlayacak bir araç olarak görüyordu⁹⁸. Müfettişlik konusunda Rusya'nın, Avrupa devletleri nezdindeki girişimlerinden basın yoluyla haberdar olan Doğu Anadolu'daki valiler ise endişelerini devlet merkezine aktarmaktan geri durmadılar. Van valisi Tahsin Bey, 23 Temmuz 1913 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Rusya ve Fransa'nın Doğu Anadolu vilayetlerinin geleceği hakkında verecekleri ortak karara yakın bir gelecekte Almanya'nın da onay verebileceğini ifade ediyordu. Ayrıca bu durumun Osmanlı ülkesindeki Ermeni vatandaşları memnun ederken, Türkleri ümitsizliğe düşürdüğünü belirtiyordu. Vali bey telgrafında bu gelişmelerden büyük endişe duyduklarını söyleyerek kendilerine gerekli açıklamaların yapılmasını istiyordu⁹⁹. Aynı gün Dahiliye Nezaretinden gönderilen telgrafta, hükûmetin Ermeni Sorunu ile ilgili Av-

rupa kamuoyundaki gelişmelerden haberdar olduğu ve bunları kesinlikle reddettiği, genel müfettişlik teşkilatının başına yerli birinin getirileceği ifade ediliyor; bölgedeki jandarma teşkilatının düzene sokulması ve karakollar arasında telefon bağlantısının kurulması isteniyordu¹⁰⁰.

1913 yılı Eylül ayından 1914 yılı Şubat ayına kadar Rus sefiri Girs ve maslahatgüzarı Gulkeviç ile Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa arasında teklif ve mukabil teklifler gidip geldi. Rusya bu sırada diğer ülke büyükelçilerinin de onayını alarak konuyu bizzat kendisi yürütüyordu. Gerçi Osmanlı hükûmeti 7 Ekim 1913 tarihinde genel müfettişlik için iki İngilizli teklif etmiş¹⁰¹, fakat bu teklif İngiliz hükûmeti tarafından uygun bulunmamıştı. Bu sırada Avrupa kamuoyunu yönlendiren kişilerin yazdıklarına bakılırsa, Osmanlı hükûmetine yapılacak baskılar sonucu kurulacak müfettişlik teşkilatı, vatanlarını terk eden Ermenilerin tekrar geri dönmeleri için bir ümit ışığı yaktığı belirtiliyor ve Rusya'nın bu büyük projesinin bütün Avrupa devletleri tarafından desteklenmesi isteniyordu¹⁰². Öte yandan Sadrazam Sait Halim Paşa, diğer ülkelerden bu sırada Os-

(93) Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 138-139.

(94) BOA., DH. *Şifre Kalemi (ŞFR)*, Ds: 40/122, 40/141, 4, 8. Cema-ziyelevvel 1332.

(95) Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesinin en önemli nedeni Akdeniz'e çıkmak arzusunun ileri geliyordu. Boğazlar yoluyla Akdeniz'e çıkmakta mütemadiyen bir takım engellerle karşılaşan Rusya, Ermenistan sahası olarak adlandırdığı Doğu Anadolu'yu elde ettiği takdirde İskenderun körfezi üzerinden Akdeniz'e çıkabilecekti. Bu arada Ermenilerin meskün olduğu yerler ilk hamlede doğrudan doğruya Rusya'ya dahil edilemezse bile, Rus nüfuzu altında kurulacak özerk bir Ermenistan, Rusların bu yoldaki emellerini kolaylaştıracaktı. Bk., Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 212. Ayrıca bk., Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tesciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 26 vd.

(96) Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1982, s. 168; ayrıca bk., Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 145, 147, 154-155.

(97) Ruslar hem Kafkaslardaki Ermenileri hem de Türkiye'dekileri kullanmak istiyorlardı. Bk., BOA., DH. *ŞFR*, Ds: 45/115, 8 Zilkade 1332.

(98) Edgar Granville, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları*, (Çev. O. Arman), Ankara 1967, s. 57; ayrıca bk., N. Von Bischoff, *Ankara Türkiye'de Yeni Bir Oluşumun İcraatı*, Ankara 1936, s. 218.

(99) BOA., DH., KMS., Ds: 2-2/5, F: 2.

(100) BOA., DH., KMS., Ds: 2-2/5, F: 1/1.

(101) Bâbüali bu sırada İstanbul'da Maliye Nezaretinde görevli bulunan Sir Richard Crawford ile Mr. Roberts Graves'ı genel müfettişlik için teklif etmişti. Bk., Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 209.

(102) Prof. Nikerled Krayblis yazılarında o kadar ileri gider ki, işi Türkiye'nin Ermenilere baskı ve zulüm yaptığı iddiasına kadar vardırı. Bk., *Aynı eser*, s. 23-24.

manlı Devletine destek verilmesi konusunda girişimlerde bulunmuş fakat konunun bir an önce çözümlenmesi yolunda tavsiyeler alarak bunlarla yetinmek durumunda kalmıştır¹⁰³. Gerçi büyük çoğunlukla İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlılarının bulunduğu hükümet tarafından bu projeye ilkin karşı çıkmıştı. Çünkü bu proje Doğu Anadolu'yu Rus koruyuculuğu altına koyarak, Türkiye'nin bölünmesine yol açabilecek nitelikte idi. Nitekim, Türkleri destekleyen müttefikleri Almanlar bile, bu konuda öteki devletlerle birleşince Osmanlı hükümeti tarafından projeyi kabul etmekten başka çare kalmıyordu¹⁰⁴.

Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) İslahat Müfettişliği Konusunda Rusya İle Yapılan Anlaşma ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Uzun süren görüşmelerden sonra, nihayet Alman ve Rus elçileri prensip ve ayrıntılar üzerinde anlaşmaya vardılar; iki genel müfettişle birlikte iki yabancı müşavirin tayini kabul edildi. İlk önce jandarma teşkilatı için görevlendirilmiş olan subaylar getirildi. Bu sırada Rusya'nın hazırlamış olduğu Doğu Anadolu vilayetleriyle ilgili islahat projesi de, 26 Ocak 1330/8 Şubat 1914 tarihinde Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Gulkeviç arasında İstanbul'da imzalandı¹⁰⁵. Vilayât-ı Şarkiye İslahatı ile ilgili olarak imzalan bu anlaşma tarihe Yeniköy Antlaşması olarak geçti. İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan ve daha çok Alman görüşlerini yansıtan Lloyd Ottoman gazetesinin 20 Mayıs 1914 tarihli nüshasında böyle bir anlaşmanın imzalanmasının Alman menfaatlerine zarar verdiği belirtiliyor, Türk devlet adamlarının siyasetlerini geçici hislerle değil, devletin yüksek menfaatlerine göre belirlemeleri tavsiye ediliyordu¹⁰⁶. Nitekim, Rusya bu antlaşmayı imzalamakla, Osmanlı Devleti'ni adeta bir çember içine alarak Kafkasya'daki müslüman topluluklarla Türklerin münasebetlerini kesmek istiyor ve İstanbul hakkındaki geleneksel planlarını uygulamaya

koyarak istiyordu¹⁰⁷. Anlaşmanın imzalandığı günün ertesinde (9 Şubat 1914) Gulkeviç, Rusya Hariciye Nazırı Sazanov'a gönderdiği mektupta imzalanan bu projenin Ermeni milletinin tarihinde yeni bir devir açtığını belirtiyor; Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtulacağını ifade ediyordu. Gulkeviç mektubunda ayrıca, bu anlaşmanın imzalanması ile Ayastefanos Muahedesindeki 16 ncı maddenin yürürlüğe girmiş olduğunu ve Rusya'nın uluslar arası alanda prestijinin arttığını da ileri sürüyordu. Gulkeviç mektubunda ayrıca, Rusya'nın tarih isteklerinden bahsederek, İstanbul'a hakim olmak arzusunda olan Rusya'nın şehirde bulunan Ermenilerle burada tutunmasının mümkün olduğunu belirtiyordu¹⁰⁸. Gulkeviç'in Sazanov'a gönderdiği mektuptan bir müddet sonra İstanbul'da bir "Türk-Rus Dostluğu Komitesi"nin kurulmuş, karşılıklı iyi niyet gösterileri de sergilenmiştir¹⁰⁹. Bu sırada Rusya'daki bazı gazetelerdeki ünlü yazarlar, imzalanan anlaşmanın Rusya açısından büyük bir başarı olduğu yorumunu yapıyorlar; Ermeni Sorununun büyük ölçüde çözüme kavuştuğunu yazıyorlardı¹¹⁰. Özellikle İngiliz ve Fransız basını da bütün dünyaya yaydıkları fikirler ve propagandalarla daha

(103) Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c. I, İstanbul 1943, s. 14; ayrıca bk., Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c. II/3, s. 169.

(104) Salahi R. Sonyel, *Aynı makale*, s. 408.

(105) E. E. Adamof, *Aynı eser*, s. 87; ayrıca bk., M. Hanefi Bostan, *Aynı eser*, s. 48.

(106) *Lloyd Ottoman*, 20 Mayıs 1914.

(107) Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, (Yay. Enver Bolayır), İstanbul 1946, s. 20.

(108) Giers Sazanov'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: " Bu 9 Şubat muamelesi hiç şüphe yok ki, Ermeni milletinin tarihinde yeni ve daha mesut bir devrin başlangıcını teşkil etmektedir. Bu anlaşmayı 1870'de imzalanan ve Bulgar eksarhlığının teşkiline izin veren 1870 tarihli ferman ile mukayese etmek mümkündür. Ermeni patrikinin bu münasebetle, çok ateşli bir şekilde teşekkür ederek , imparator hazretlerine ve size ve elçi olarak bana gönderdikleri telgrafi Ermenilerin, Türk boyunduruğundan kurtarılmaları yolunda ilk adım atılmış olduklarını tamamiyle müdrik olduklarını göstermektedir... Mektup için bk., Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 210.

(109) Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, s. 216 vd.

(110) Mesela, Pol Melikof *Reç Gazetesi*'nin 2 Temmuz 1914 tarihli nüshasında Rus diplomasisinin 1913 yılında çok başarılı çalıştığını yazıyor; bu konuyu Rusya'da dumada da dile getirdiğini ifade ediyordu. Fakat, Osmanlı hükümetinin müfettişlerle yaptığı anlaşmaya bakılırsa, onların birer Osmanlı devlet memuru olduklarının anlaşıldığı yorumunu yaparak, aslında Rusya açısından başarı gibi görünen durumunun görüldüğü şekilde olmadığını ifade ediyordu. Bk., *BOA*, *DH. KMS.*, Ds: 2-2/5, F: 23-25. Aynı yazar ertesi günkü yazısında ise, Rus yetkililerine biraz daha çıkışta bulunarak onları cehaletle suçlamaya çalışarak, müfettişlerin anlaşmaya göre mi, yoksa Osmanlı hükümetinin talimatına göre mi hareket edeceğinin sorgulanmasını istiyordu. Bk., *BOA*, *DH. KMS.*, Ds: 2-2/5, F: 28-30.

önce Balkanlarda, daha sonra da Ermeni katliamı konusunda yaptıkları yayınlarla suçsuz bir imparatorluğu, dehşet imparatorluğu gibi göstermeyi başarmışlardır¹¹¹.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan bu antlaşmaya göre, genel müfettişler belirli bir süre için padişah tarafından on yıllık bir görev için atanacak, eğer bu on yıllık bir zaman zarfında bir görev değişikliği veya bir boşalma olursa büyük devletlerin izni alınarak yeni müfettiş görevlendirilebilecekti¹¹². Nitekim, Doğu'da Ermeni militanları ile aşiret kuvvetlerinin çatışmalarının yoğunlaştığı bir dönemde, Osmanlı hükûmeti aşiretleri hiç de memnun etmeyecek olan bu ıslahat projesini gönülsüz bir şekilde kabul edip uygulamaya koymak durumunda kaldı¹¹³. Gerçi Doğu Anadolu meselesi her ne kadar Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşmasının 61 nci maddesinde yer aldığı şekliyle milletlerarası bir mesele görünümünde ise de, Rusya ile imzalanan bu anlaşmadan sonra neredeyse Ayastefanos Antlaşmasının 16 ncı maddesine geri dönüldüğü düşüncesi ağırlık kazanmaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Doğu Anadolu ıslahatı için kabul edilen bu antlaşmanın maddeleri özetle şunlardı¹¹⁴:

- İki ecnebi genel müfettiş Doğu Anadolu'nun iki bölgesinin başına getirilecektir. Bunlardan biri Erzurum, Trabzon ve Sivas; diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerini içine alan bölgenin başına getirilecektir.
- Genel müfettişler kendi bölgelerinin idarî, adliye, zabita ve jandarmasını denetleyecekler ve emniyet kuvvetleri yetmediği takdirde askerî kuvvetler de müfettişlerin emri altına girecektir.
- Bu müfettişler gerektiğinde valiler ve memurlar hakkında takibat yapabilecekler. Toprak işleri ile ilgili karışıklıkları yani Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfet-

tişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır.

- Kanun, nizamname ve resmî bildirimler her bölgede mahalli dillerde ilan edilecektir. Herkes mahkemelerde ve devlet dairelerinde kendi dilini kullanabilecektir. Her cemaat kendi okullarına sahip olacak, herkes askerlik görevini oturduğu yerin bağlı bulunduğu müfettişlik sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek, silahları askeri depolarda saklanacak ve gerektiği zaman verilecektir.
- Meclis-i Umumiler seçiminin yapıldığı vilayetlerde, azınlıkların encümenlerde üyeleri bulunacaktır. İdari meclislerin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi, yarı yarıya müslüman ve gayr-ı müslimlerden alınacaktır. Genel müfettişler mahzurlu görmezlerse, zabita ve jandarmaya eleman alma işinde müslümanlarla gayr-ı müslimler arasında eşitlik ilkesini tatbik edeceklerdir.

Müfettişlik konusunda Rusya Devleti ile Osmanlı hükûmeti arasında yapılan anlaşmaya göre;

1. Islahat yapılacak olan vilayetler iki bölgeye ayrılacak, bu iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş atanacaktır. Bölgelerden biri Erzurum, Trabzon, Sivas illerinden meydana gelirken, diğeri de Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır'ı içine alacaktır.

2. Genel müfettişler, sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı kontrol edecekler; güvenliği sağlayacak kuvvetlerin yetmemesi durumunda müfettişlerin isteğiyle yetkileri

(111) Hasan Köni, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri", *IV. Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 290.

(112) Ermeni yanlısı bir tutum içerisinde eserlerini kaleme alan Prof. Nikerled Krayblis, yukarıda belirtilen eserinde sık sık Makedonya'da gerçekleştirilmiş olan ıslahat örneğini vermektedir. Yazar, eğer Doğu Anadolu ıslahatı da buna benzerse iyi sonuç vermez diyerek, devletlerarası bir sorun olarak görülüp çözüme kavuşturulmasını tavsiye eder. Bk., *Aynı eser*, s. 98-99.

(113) Salahi R. Sonyel, *Aynı makale*, s. 408.

(114) Cemal Paşa, *Aynı eser*, s. 376-381; ayrıca bk., Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 169/172.

dahilinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askerî birlikler de emirlerine verilecekti.

3. Islahat müfettişleri, yetersiz veya suçlu gördükleri memurları görevlerinden alabilecekler ve mahkemeye sevk edebileceklerdi.

4. Islahat müfettişleri, acil tedbirler gerektiren hususlar hakkında Adliye Nezaretine bilgi vermek şartıyla Adliye memurlarını görevlerinden alabilecek, valilerin kanunsuz hareketleri ise Dahiliye Nezareti'ne bildirilecek, Dahiliye Nezareti durumu hemen Heyet-i Vükelâya sevk ederek dört gün içinde karara bağlanmasını sağlayacaktır. Toprak işleri ile ilgili karışıklıkları yani Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır.

5. On yıl içinde ıslahat müfettişlerinin yerlerinin boşalması halinde Osmanlı Devleti büyük devletlerden onay alarak yenisini atayacaktır.

6. Kanunlar, resmî ilan ve emirler, her bölgede mahalli lisan ile yayımlanacaktır. Islahat müfettişleri uygun gördükleri takdirde, mahkeme ve hükûmete müracaat eden taraflardan her biri kendi dilini kullanabilecektir. Mahkeme hükümleri Türkçe yazılacak, eğer mümkün olursa, karşı tarafın diline de tercüme edilecektir.

7. Aynı mezhepten olan cemaatlerin okullarının yönetimine hükûmet karışmayacaktır.

8. Müfettişlik mıntıkasında yaşayan her Osmanlı tebaası, askerî görevini barış zamanında oturduğu müfettişlik mıntıkası sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek; silahları depolarda bekletilip seferberlik zamanı kendilerine verilecektir. Aynı bölgede yaşayan herkes ırk ve mezhep ayrımına tabi tutulmaksızın (Ermeniler ve Rumlar da dahil) bu

alaylarda askerlik hizmetini yapabilecektir.

9. Vilayetlerdeki genel meclislerin yetkileri 26 Mart 1913 tarihli “*İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkati*” nin esaslarına göre tespit edilecektir.

10. Islahat müfettişlerinin gözetimi altında bir yıl içinde kesin nüfus sayımı yapılacak; her iki mıntıkada mezhep, milliyet ve konuşulan dillerin kesin oranları tayin edilecektir. Şimdilik kaydıyla Van, Bitlis vilayetleri genel meclis ve komisyonlarının üyeleri yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan eşit seçilecektir.

11. Erzurum'da seçim bir yıl içinde bitirilemezse, genel meclis üyeleri yukarıdaki gibi eşit olarak seçilecek, Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetleri genel meclis üyeleri şimdiden nüfus oranı kuralına uyularak seçilecek, şimdiye kadar Müslüman seçmenlerin sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak, Hristiyanların sayısı da cemaatlerine verilecek listelere göre tespit edilecektir.

12. Meclis-i Umumilerle ilgili seçimin yapıldığı vilayetlerde, azınlıkların encümenlerinde üyeleri bulunacaktır. İdari meclislerin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi, yarı yarıya müslüman ve gayr-ı müslimlerden alınacaktır.

13. Genel müfettişler mahzurlu görmezlerse, zabıta ve jandarmaya eleman alma işinde müslümanlarla gayr-i müslimler arasında eşitlik ilkesini tatbik edeceklerdir.¹¹⁵

Doğu Anadolu vilayetlerinde görevlendirilecek müfettişlerin seçimi gibi hassas bir konu vardı. Büyük devletlerin elçileri tarafından önerilen adaylar hakkında gerekli tah-

(115) Antlaşma metnindeki maddelerin kimi yerleri tarafımızdan kısaltılmıştır. Daha geniş bilgi için bk., Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 169-172. Bu maddeler hakkında özet bilgi için ayrıca bk., Zekeriyâ Türkmen, “İttihat ve Terakki Hükûmetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları”, (Ermeni Araştırmaları Merkezi), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, s. 41-75. Müfettişlik konusundaki yorumlar için bk., Hikmet Özdemir, vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara (TTK Yay.) 2004, s. 2-3.

kikat yapıldıktan sonra Hariciye Nezaretine Lahey ve Stockholm büyükelçiliklerinden gelen cevaplar değerlendirilmiş ve Norveç'ten Binbaşı Nicolas Hoff ile Hollanda'dan Westenenk'in bu işte görevlendirilmesi uygun görülmüş ve bu konu Meclis-i Vükelâda yapılan gizli bir toplantıda kabul edilmişti¹¹⁶. Rusya ile varılan anlaşma gereğince; Van-Bitlis-Harput ve Diyarbakir bölgesi genel müfettişliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon-Erzurum ve Sivas bölgesi genel müfettişliğine de Hollandalı Doğu Hindistan sömürgeleri memurlarından Westenenk Dahiliye Nezaretinin 15 Nisan 1330/28 Nisan 1914 tarihli tezkiresi ile atandı¹¹⁷. Atamalardan sonra şark vilayetlerine bu konuda bilgi verildi¹¹⁸. Bu atamalardan sonra ilk ödeme olarak her ikisine de örtülü ödenekten 300'er lira harcırah verildi¹¹⁹. Bunlarla Dahiliye Nazır Talat Paşa arasında 25 Mayıs 1914 tarihinde bir kontrat imzalandı. Buna göre müfettişler Osmanlı memuru sayılacak, ayda kendilerine 400 altın lira maaş verilecek ve ikametleri için de ev tahsis edilecekti. Müfettişlerin birer ecnebi subay yaverleri de olacaktı. Anlaşma yapıldıktan sonra müfettişler gerekli hazırlıklara giriştiler. Her iki müfettiş için Beyoğlu'ndaki Perapalas Otelinde yer ayrıldı, bunların tüm ihtiyaçları hükûmetçe karşılandı¹²⁰. Binbaşı Hoff bilahare Tarabya'daki Tokatlıyan oteline yerleşti. Bu arada Dahiliye Nezareti ile tamasa geçti. Hoff, İstanbul'da kaldığı süre zarfından Ermeni ve Rum patrikleriyle görüştü, yabancı elçiliklerle de sürekli temas halinde oldu. Bu arada müfettişlere acele olarak harcırahlarının verilmesi konu da gündeme gelmiş ve 3 Haziran 1914 tarihi itibarıyla toplam 600 lira ödenmesi konusu hükûmet tarafından kabul edilmiş, Maliye Nezaretine bu konu hakkında bilgi de verilmiştir¹²¹. Bunun yanında 29 Haziran 1914 tarihli Dahiliye Nezareti tezkiresine göre ise, müfettişlerin İstanbul'a geldikten bu yana yaptıkları masrafların toplamı olan 12.635 kuruşun örtülü ödenekten ödenmesi teklif edilmiştir¹²². Padişahla da görüşmek arzusunda olduğunu belirten Hoff, Dahiliye Nezareti aracılığıyla

randevu olarak 4 Temmuz 1914 tarihinde padişah ile görüşme yapmış¹²³ olup bununla ilgili herhangi bir bilgiye ise ulaşamamıştır.

Müfettişlere bağlı olarak görev yapacak olan diğer memurların da tespit edilmesi gerekiyordu. Buna göre, Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri genel müfettişinin yanında çalışmak üzere Maarif Müfettişliğine Edirne Maarif Müdürü Galip Bahtiyar Bey, Ziraat Müfettişliğine ise Erzurum vilayeti Ziraat Müfettişi Nişan Andreasyan, Müfettişlik genel sekreterliğine de Düyun-ı Umumiye Kalemî müdür muavini Mikail Nalbantyan tayin edilmiştir¹²⁴. Müfettişlik evrak memurluğuna ise Osman Nuri Bey atanmıştır¹²⁵. Van, Bitlis, Diyarbakir ve Mamüretilaziz vilayetleri genel müfettişliği, genel sekreterliğine 10.000 kuruş maaşla¹²⁶ Karesi mutasarrıfı Dr. Reşit Bey¹²⁷, Mülkiye müfettişliğine Muş mutasarrıfı Servet Bey, Maarif müfettişliğine Sinop mutasarrıfı Müştak Beyler; Ziraat müfettişliğine Ziraat müdürlüğü Fen şubesi müdürü Bekyan Efendi, Nafia müfettişliğine 6.000 kuruş maaşla Bağdat nehir idaresi eski müdürü Soyan Sorab Efendi¹²⁸, Ermenice mütercimliğe Van bidayet mahkemesi başkanı Matyos Efendi ve Kürtçe mütercimliğine mülkiye mezunlarından Diyarbakir belediye başkanı Âdil Bey tayin edilmişlerdir¹²⁹. Müfettişlerin maiyetleri

(116) BOA., MVM., nr: 187, s. 48, 30 Mart 1330; bilgi için ayrıca bk., Fahri Taş, "Vilayat-ı Şarkîye Islahatı ve Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı*, Sy: 42, Kasım 1988, s. 923-967.

(117) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 20-1, Dahiliye Nezaretinin 15 Nisan 1330 tarihli atama yazısı.

(118) BOA., DH. ŞFR., Ds: 40/98 2 Cemaziyevvel 1332.

(119) BOA., DH. KMS., Ds: 23/3, 21 Mayıs 1330 tarihli yazı.

(120) BOA., MVM., nr: 190, s. 25, 25 Haziran 1330.

(121) BOA., DH., KMS., Ds: 23/3, 21 Mayıs 1330.

(122) BOA., MV., Ds: 190, nr: 25,

(123) BOA. DH. KMS., Ds: 2/2, nr: 5, F: 39-40.

(124) BOA., *İrade Dabliye*, nr: 5, 12 Ramazan 1332/22 Temmuz 1330/4 Ağustos 1914.

(125) BOA., DH., İD., Ds: 185-2/12.

(126) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 51, 21 Temmuz 1914 tarihli tezkire.

(127) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 42-1, 43, 44, Dr. Reşit Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından olup, İTC. Hükûmetleri döneminde mülki idarelerde görev yapmıştır. Ermeni Tehciri meselesinden dolayı suçlu görülmüş ve Mütareke Döneminde Bekiraga bölümünde bir müddet tutuklu kalmış; bir yolunu bularak kaçmıştır. Takip edilirken tutuklanacağını anladığında (6 Şubat 1919) intihar etmiştir. Reşit Bey hakkında bilgi için bk., *Dr. Reşit Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntibara*, (Yay. Ahmet Mehmetefendioglu), İstanbul 1993.

(128) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 54.

(129) BOA., *İrade Dabliye* nr: 40, 30 Şaban 1332/8 Temmuz 1330/21 Temmuz 1914; ayrıca bk., nr: 5, 12 Şaban 1332.

belirlenirken, bir yandan da Doğu vilayetlerine telgraflar gönderen Dahiliye Nezareti, vilayet kanunlarının valilere tanıdığı tüm haklardan müfettişlerin de yararlanacağını belirtiyor; vilayetlerin denetimindeki askeri birliklerin dahi gerekirse müfettişlerin denetimine girebileceğini hatırlatıyordu¹³⁰. Bu arada Dahiliye Nazır Talat Paşa, 13 Temmuz 1330/26 Temmuz 1914 tarihinde Van ve Bitlis valilerine gönderdiği şifre telgrafta, müfettişlerin yanında görev alacak memurların kendi alanlarından sorumlu oldukları açıklanıyor, yabancı müfettişler hakkında da şöyle deniliyordu: “Müfettiş-i umumiler ecnebi oldukları için bittabii ne kavanin ne nizamat-ı devlete ne de abval ve ihtiyacat-ı memlekete vakıf değildirler. Binaenaleyh, maiyetlerinin bunları idare ve bilbassa valilerle ve hükûmet-i merkeziye ile münasebetlerini hüsn-i tanzim edecek iktidar ve mezîyeti ve itimat ve emniyeti haiz zevattan intihabına dikkat edilmelidir”¹³¹. Bu arada Dahiliye Nezareti şifre irtibatı kurarak vilayetlere gelişmeler hakkında gerekli bilgileri veriyordu¹³². Nicolas Hoff’un faaliyetleri hakkında yazılan bir makalede ise, Osmanlı Devleti yetkililerinin müfettişlik meselesini halktan saklamaya çalıştığı, müfettişlik mıntikasında bulunan valilere bilgi verilmediği serzenişinde bulunuluyorsa da bu pek gerçekçi görülmemektedir¹³³. Dahiliye Nezareti bu konuda elinden gelen gayreti göstererek müfettişlerle ilgili valilerin sorularına cevap göndermiş, gerekli açıklamalarda bulunmuştur.

Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) İslahat Müfettişlerin Göreve Başlaması ve Faaliyetleri

Müfettişler Osmanlı hükûmeti tarafından hazırlanmış olan 23 maddelik “müfettiş-i umumilerini vazife ve selahiyetlerine müteallik talimat” a göre hareket edeceklerdi¹³⁴. Bu talimatta müfettişlerin görev ve yetkileri açık bir şekilde izah edilmekte idi. Bu talimatname bilahare matbu hale getirilerek müfettişlik karargâhındaki diğer memurlara da dağıtılmıştır¹³⁵. Hoff, Osmanlı hükûmetiyle olan ya-

zışmalarında “*Inspection Generale des Vilayets de Van, Bitlis, Kharpout et Diarbekir*” ifadesinin yazılı olduğu antetli kağıtlar kullanmakta idi. 16 Temmuz 1914 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezareti kanalıyla yaptığı müracaatta; Doğu Anadolu’da ıslahat görevini tamamlayabilmesi için gerekli olan harcırahın bir an önce verilmesini istemektedir. Hatta görevin aksamaması amacıyla yıllık tahsisatın da verilmesinin uygun olacağını ifade eder. Hoff, ıslahat yapacağı bölgelerdeki arazi anlaşmazlıklarını giderilebilmesi, meclis-i umumiyelerinin seçimi (müfettişlik talimatının 7 ve 8 nci maddesinde belirtilen) gibi hususların düzeltilmesi için bölgede doğru bir sayımın yapılmasının şart olduğunu belirterek, maiyetindeki müfettişlere verilmek üzere ayrılmış olan tahsisatın da bir an önce verilmesini talep etmekte idi. Hof, mektubunda bölgede yapılacak harcamanın miktarını şimdiden tahmin etmesinin mümkün olmadığını, şimdilik müfettişlik makamına 10.000 liranın ayrılması ve Osmanlı Bankasından gerekli ödeminin yapılmasını istiyordu. Ayrıca her ay yapacağı harcamalara ait hesapları devlet merkezine göndermeyi de taahhüt eder. Hoff, istenen paranın miktarının fazla olmadığını da ifadeden geri kalmaz¹³⁶.

Müfettiş Hoff, Temmuz ayında Dahiliye Nezaretine gönderdiği mektupta, müfettişlik talimatnamesinin 23 ncü maddesinin 5 ve 6ncı fıkrasına göre, Ziraat ve Nafia müfettişlerini Bitlis’e ulaştır ulaşmaz bir teftiş gezisi yaptıracağını belirtmekte idi. Hoff, düşünülen ıslahatın başarıya ulaşabilmesi için bunun yapılmasının şart olduğunu belirtiyordu. Bu arada ziraat ve ulaşım konusunda yapılacak teftişler sırasında bir topografa ihtiyaç oldu-

(130) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 56, 56/1, 13 Temmuz 1330 tarihli telgraf.

(131) BOA., DH. ŞFR., Ds: 43/107; 43/108; 43/109, 3 Şaban 1332/13 Temmuz 1330

(132) Yazılan şifre telgrafları için bk., BOA., DH. ŞFR., Ds: 43/25; 43/46; 43/57; 43/71; 43/73; 43/81; 43/82. 28 Şaban 1332.

(133) Bu iddialar için bk., Fahri Taş, *Aynı makale*, s., 945-946.

(134) Müfettişlik talimatnamesi için bk., BOA., DH. Hukuk Müşavirliği Kalemî (HMŞ), Ds: 27/83; 28/44, ayrıca bk., TV., nr: 1526, 1601, 1687, 1786. 1330.

(135) Bk., *Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Selahiyetine Müteallik Talimat*, Dersaadet Hilal Matbaası 1330.

(136) BOA. DH. KMS., Ds: 63/68, F: 7; bu belgenin Hoff tarafından yazılmış Fransızca nüshası için de bk., *Aynı Dosya*, F: 6-1, 6-2.

ğunu belirterek kroki ve harita talebinde de bulunuyordu. Özellikle topografa büyük ihtiyaç olacağını belirterek, şayet bulunmazsa Norveç'ten getirebileceğini ifade ediyordu. Hoff, talimatnamenin 23 ncü maddesinin birinci fıkrasında belirtilen memurların tamamının bu yaz işe başlamalarının mümkün ve gerekli olmadığını zira Anadolu'da bulunacağı bu ilk aylarda bölgeyi tanıma gezileri yapacağını vurguluyordu. Ayrıca Dahiliye Nazırı ile yapacağı yüz yüze görüşmede ayrıntıları aktaracağını belirtiyordu¹³⁷.

Hoff, 23 Temmuz 1330/5 Ağustos 1914 tarihinde Tarabya'da ikamet ettiği yerden Dahiliye Nezaretine gönderdiği mektubunda ise maiyetinde görev alacak olan müfettişlerin de hazır olmaları konusunda gerekli tebligatın yapılmasını istiyordu. Ayrıca, kendisine mülkiye müfettişliği konusunda yardımcı olacak olan Muş'ta Servet Bey, Bitlis'te Adliye müfettişi Ata Bey, Van'da bulunan Ermenice tercümanı Hamilgatyan Efendilerin görev için hazır olmaları konusunda emirler verilmesini rica ediyordu. Hoff, maiyetinde görev alacak olan müfettişlerin 20 Ağustos-1 Eylül 1914 tarihleri arasında Bitlis'te olmalarını, şayet olamazlarsa 1-9 Eylül 1914 tarihleri arasında Van'da kendilerine katılmalarını istiyordu. Hoff, bundan başka, yanında görevlendireceği hademeleri Van'da tespit edeceğini bildiriyor ve çok yakın bir zamanda hareket edeceğini ifade ediyordu¹³⁸. Bu arada müfettişler yaptıkları müracaatlarla bir takım vergi muafiyetlerinden yararlanmak da istiyorlardı. Özellikle Avrupadan getirdikleri malzemelerin serbes geçirilmesi talebinde bulunuyorlardı¹³⁹.

Hoff, müfettişlik merkezi olarak Van veya Bitlis'i seçeceğini, müfettişlik karargahı için de çok geniş bir eve ihtiyaç duyduğunu ifade ediyordu¹⁴⁰. Hof'un bu isteğini dik-kate alan nezaret, sık sık Van valisi Tahsin Bey'e telgraflar göndererek ev meselesinin halledilmesini ve müfettişe gereken saygıda kusur edilmemesini ihtar etti¹⁴¹. Vatansız bir kişi olduğundan şüphe edilmeyen vali

Tahsin Bey'in 21 Temmuz 1914 tarihli telgrafında, Van'a gelecek olan bu kişiye parlak tören yapılması yolunda kendisine verilen emrin –adeta gururuna dokunduğunu- pek ağır geldiği belirtiliyor ve bunu yapmasının mümkün olmadığını ifade ettikten sonra, mümkünse görevden affedilmesi isteğini dile getiriyordu¹⁴². Bütün bunlara şimdilik pekku-lak asmayan Dahiliye Nezareti ise, her şeyin istenildiği gibi olmasını istiyordu. Öte yandan müfettiş Hof ise, Dahiliye Nezaretine gönderdiği mektupta, müfettişlik dairesinde bulunmasını istediği odaları şöyle sıralıyordu: Müfettişlik ve özel kalem için 3 oda, genel sekreter için 1 oda, beş müfettiş için 5 ayrı oda, yaver için 1 oda, tercümanlar için 2 oda, evrak memurları için 1 oda, sevk memurları için 1 oda, bekleme salonu olarak kullanılmak üzere 1 oda olmak üzere toplam 14 odası olan bir binanın tahsis edilmesini istiyordu. Hoff ayrıca bu karargah binasının dışında kendi ikametgahı olarak da ayrıca 14 odalı bir ev daha ayrılmasını istiyordu. Kış mevsiminin orada geçirilmesi ihtimalinin kuvvetli olduğunu ifade ederek ona göre hazırlıkların yapılmasını rica ediyordu¹⁴³.

Öte yandan müfettişlik dairesinin mefruşatının Van'da temin edilmesi düşünülürken, orada bulunamayacak olan malzemenin yazı makinesi, harita, kitap vs. nin İstanbul'dan götürülmesi gereğini dile getiren Hoff, bu amaçla 100 liralık bir tahsisatın ayrılmasını ister. Müfettişlik makamının ve kalacağı ikametgahın tefrişi için her ihtimale karşı 1250 lira ayrılmasının gerekli olduğunu belirtir¹⁴⁴.

(137) BOA, DH. KMS., Ds: 63/68, F: 3.

(138) BOA, DH. KMS., Ds: 63/68, F: 16.

(139) BOA, DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 46

(140) Müfettiş Hof'un teftiş yapacağı yerlerde istediği evler genelde bulunması zor olan binalardır. Bu konuda yapılan yazışmalar için bk., BOA, DH. KMS, Ds: 2-2/5, F: 35/1, 37/1, 39/1; 41/3; Bitlis'te, Van'da istediği evler hakkındaki yazışmalar.

(141) BOA, DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 63-66. Temmuz 1330 tarihli telgraflar.

(142) BOA, DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 65, 21 Temmuz 1914 tarihli telgrafında Tahsin Bey şöyle diyordu: " Bu zata parlak merasim-i istikbaliye yapılacak mı? Bu gibi işler, bendenize girân geliyor. Hele müfettişin Van'da ikameti bütün fikrimi bozdu. Allah aşkına bendenizi afı buyurunuz."

(143) BOA, DH. KMS., Ds: 63/68, F: 5.

(144) BOA, DH. KMS., Ds: 63/68, F: 10.

Bu arada Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman el-Bustani tarafından Dahiliye Nezaretine yapılan müracaatta müfettişliklere atanan personelin ödeneklerinin tam verilmesi konusu dile getirilmekte idi¹⁴⁵. Öte yandan Van vilayetine yazılan yazıda 16 Ağustos 1914 tarihli yazıda ise, müfettişlik katiplerinin maaşlarının yanında örtülü ödenekten de para aktarılması istenmekte idi¹⁴⁶.

Müfettişlerden Hof başkentte gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra bölgesinde göreve başlamak üzere, denizyolu ile İstanbul'dan Trabzon'a hareket edeceği belirtilerek gerekli önlemin alınması istenmiştir¹⁴⁷. Hof'un hareketi sırasında mıntikasındaki valiliklere telgraf çekilerek gereken hazırlığın yapılması hususu dile getirildiği gibi, vilayetlerde resmi törenlerle karşılanmasına dikkat edilmesi tavsiye edilmiştir¹⁴⁸. Bu konuda Van, Trabzon, Erzurum, Bitlis vilayetlerine gerekli tebligatta bulunulmuştur¹⁴⁹. Öte yandan müfettişliklerde görevli bulunan memurların da zamanında katılmaları konusunda hatırlatmalar yapılmıştır¹⁵⁰. Müfettişin kalacağı yerlerin geniş olması konusunda da gerekli uyarılar devamlı yapılmıştır¹⁵¹. Hof, Trabzon üzerinden kara yoluyla Erzurum'a hareket etmiş ve 4 Ağustos 1914 tarihinde şehre varmıştır¹⁵². Hof Erzurum'a giderken Birinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. Osmanlı Devletinde genel seferberlik ilan edilince, Dahiliye Nezareti 26 Temmuz 1330/7 Ağustos 1914 tarihinde Erzurum'da bulunan Hof'a bir telgraf çekerek Erzurum'da kalmasını veya İstanbul'a geri dönmesini bildirdi. Dahiliye Nezaretine göre bu karışık dönemde ıslahat yapmak mümkün değildi¹⁵³. Aynı tarihlerde Van vilayetine yazılan telgrafta da seferberlik nedeniyle ıslahat programının uygulanmasının mümkün olmadığı, bu yüzden geri çağırıldığı belirtiliyordu. Bu arada Trabzon vilayetine yazılan telgrafta da müfettiş Hof'un limana getirilen eşyasının muhafaza altında tutulması tenbihleniyordu¹⁵⁴.

Hof, Osmanlı hükûmetinin çağırısına ilk zamanlar pek kulak asmadan Van'a git-

mekte kararlı olduğunu belirtir. Van valisi Tahsin Bey'in 17 Ağustos 1914 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazdığı telgrafta, Hof'un Erzurum'dan Erçiş'e ve oradan da Van'a hareket ettiği belirtiliyor; yanında yalnızca Ziraat müfettişi Ermeni asıllı Hayıkaz Efendi'nin bulunduğu, bu kişinin de müfettişe devamlı hükûmet aleyhinde telkinde bulunduğu, daima Ermeni köylerinde konakladıkları ve Ermenilerle temas ettikleri açıklanarak hükûmetin dikkati çekilmeye çalışılıyordu¹⁵⁵. Anlaşılan o ki, Van valisi Tahsin Bey, müfettişin Ermeni memurların yönlendirmeleriyle hareket etmesine meydan vermemek amacıyla bir an evvel İstanbul'a dönmesi için elinden geleni yaptığı bir gerçektir. Çünkü Hof, Van'da çok kısa bir süre kalmıştır. Nitekim, 24/25 Ağustos 1914 akşamı Tahsin Bey, Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafta Hof'un İstanbul'a dönmek arzusunda olduğunu belirtmekte idi. Hükûmet bu isteği uygun bulunca, Van'ın Edremit köyünde (şimdi ilçe) çadırı karargâhında kalan Hof, hareket için gerekli hazırlıklara başlar¹⁵⁶. Hof, Van'a gelmişken, bu arada Vali Tahsin Bey'i de makamında ziyaret eder. Tahsin Bey 28 Ağustos 1914 tarihinde bu görüşmeye dair Dahiliye Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta, Hof'un devlet merkezine dört telgraf yazdığını fakat bunlara cevap alamadığını, Dahiliye Nazırı'nın Bükreş'ten dönmelerinden sonra cevap alabileceğini ifade ettiğini ve Hof'un ne yapacağını bilmeyen bir zavallı olduğu, halâ Erzurum'da mı kalacağı, yoksa İstanbul'a mı döneceği konusunda hükûme-

(145) BOA., DH., İD., Ds: 195/34, 25 Haziran 1330.

(146) BOA., DH. ŞFR., Ds: 44/15, 24 Şaban 1332/3 Ağustos 1330.

(147) BOA., DH. ŞFR., Ds: 43/144, 10 Ramazan 1332.

(148) BOA., DH., ŞFR., Ds: 43/81, 43/82, 28 Şaban 1332/9 Temmuz 1330. Mesela Van vilayetine yazılan şifre telgrafta müfettişi Hoff için 14 odalı iki bina kiralanması hususu dile getiriliyor, müfettişin kışı da muhtemelen burada geçireceği ifade edilerek bu hususun dikkate alınması tavsiye ediliyordu.

(149) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 47-48.

(150) BOA., DH. ŞFR., Ds: 43/71, 28 Şaban 1332/9 Temmuz 1330.

(151) Westenenk'in kalacağı yerin genişçe bir mekan olması konusunda yazılan şifre için bk., BOA., DH., ŞFR., Ds: 42/6, 16 Haziran 1330; Ds: 42/147, 16 Haziran 1330.

(152) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 78-81.

(153) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 67-68, 26 Temmuz 1330 tarihli telgraf.

(154) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 70.

(155) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 87-87, 17 Ağustos 1914 tarihli şifre telgraf.

(156) BOA. DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 76, 111/12 Ağustos 1330 tarihli şifre telgraf.

tin tavrını anlayamadığını belirtiyordu. Tahsin Bey telgrafında ayrıca, müfettişin Van'da kalmasının tehlikelere neden olabileceğini ifade ediyor, uygun görülürse hemen İstanbul'a gönderilmesi için elinden geleni yapacağını yazıyordu¹⁵⁷. Hükûmetin onayı ve Tahsin Bey'in telkinleri üzerine Van'dan ayrılan Hof, maiyetiyle birlikte 13 Eylül 1914 tarihinde Diyarbakir'e gelir. Şehre sokulmayan müfettiş, iki gün şehir dışındaki bağlarda kalır ve 15 Eylül günü Siverek üzerinden Urfa'ya oradan da Halep'e gitmek üzere yola çıkar¹⁵⁸. Bu sırada Dahiliye Nezareti Diyarbakir vilayetine yazdığı şifre telgrafta müfettişin her türlü emniyetinin sağlanması tavsiye ediliyordu¹⁵⁹. Öte yandan müfettiş Hof ise, bu yolculuk sırasında yanında bulunan Ermeni memurlar vasıtasıyla daima gayr-ı müslim unsurlarla görüşmeler yapmaktadır. Halep'ten Beyrut'a gelen Hof ve heyeti oradan bir vapura binerek 17 Eylül 1330/30 Eylül 1914'de İzmir'e ulaşır. İzmir'e vardığında hükûmetin kendisine vermiş olduğu harcırahın tamamını bitiren Hof, İzmir valisi Rahmi Bey'in verdiği 50 lira ile İstanbul'a hareket eder¹⁶⁰.

Diğer müfettiş Vestenenk ise, İstanbul'da iken Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, müfettişlik karargahı olarak o sırada kullanılmayan Erzurum Belediye Hastahanesi binasını istemektedir. Bu isteği dikkate alan Dahiliye Nezareti, Erzurum vilayetine gönderdiği 26 Temmuz 1914 tarihli şifre telgrafında hastahanenin müfettişlik karargahı olarak kullanılacağını belirterek gerekli hazırlıkların yapılmasını istemişti¹⁶¹. Gerçi Erzurum valisi Reşit Bey konuyla yakından ilgilenmiş ve müfettiş için gerekli olan evi de temin etmişti¹⁶². Bu arada kendisine bağlı görev yapacak olan müfettişler konusundaki görüşlerini de iki liste halinde sunar. Buna göre, güney mıntokası genel müfettişi Abdülhalik Bey'in Bitlis valiliğinde kalacağından yerine başkasının seçilmesi, Aziz Bey'in tayin edilmemesini çünkü sadakat göstermediğini belirtiyordu. Ayrıca Galip Bahtiyar ve Mustafa Beylerin görevlendirilmesinin uygun ol-

duğu, Katipyan Efendi hasta olduğundan bunun yerine Nişan Antrasyan'ın seçilmesinin uygun görüldüğünü ifade ediyordu. Seroper Noradonkyan Efendinin Fransızca bildiğinden görevlendirilmesini ister. Vestenenk, özel kalem memuru olarak bir yabancıyı Mösyo Torley Duwel'in görevlendirilmesini hükûmete teklif etmiş bu kabul edilmiştir¹⁶³.

Vestenenk ikinci listede belirttiği kişilerin görevlerini ve alacakları ücreti de şu şekilde sıralamakta idi:

- Kalem müdürü 5.000 kuruş maaşla divan-ı umumi idare memur Mikail Nalbantyan Efendi.
- Türkçe-Fransızca mütercimi, 2.000 kuruş maaş
- Ermenice-Fransızca mütercimi 2.000 kuruş
- Evrak muhafızı 1.500 kuruş
- Türkçe-Fransızca, Ermenice-Fransızca katip 1.500 kuruş
- Evrak memurları, odacılar ve kavaslar için 8.400 kuruş

Bu arada Vestenenk, her görevli için gerekli olan yazı makinesi, kitap, kırtasiye, harita, gazete, vs. harcamalar için de 131.000 kuruş ister¹⁶⁴.

1 Ağustos 1914 tarihinde Vestenenk tarafından Dahiliye Nazırına gönderilen mektupta müfettişlik genel sekreteri ile mülkiye müfettişliğine gerekli adayların seçilmesi konusu dile getiriliyordu. Vestenenk bu amaçla müfettişlik özel katibini müsteşar Ali Münif Bey'e gönderdiği fakat bu konuda

(157) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 25, Vali Tahsin Bey'in 28 Ağustos 1914 tarihli telgrafı.

(158) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 73-74. 15 Eylül 1914 tarihli şifre telgraf.

(159) BOA., DH. ŞFR., Ds: 44/147, 9 Şevval 1332.

(160) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 94-95, 30 Eylül 1914 tarihli şifre telgraf.

(161) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 61. 13 Temmuz 1330 tarihli şifre telgraf.

(162) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 33.

(163) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 71. 9 Haziran 1914 tarihli tezkiye.

(164) BOA., DH. KMS., Ds: 63/68. F: 14; Fransızca metni için bak., *Aynı dosya*, F: 13, 13/1.

henüz bir gelişme olmadığını ifade ediyordu. Avrupa'daki son gelişmeler yani savaşın çıkmasından dolayı aksaklıkların olabileceğini belirten Vestenenk, birkaç gün içinde görev bölgesine gitmesinin muhtemel olduğunu anlatıyordu. Vestenenk ayrıca 400.000 kuruştan ibaret olan bütçesinin daha henüz onaylanmadığını ifade ederek, kendisine bağlı olan müfettişlerin kalacakların yerlerin tefrişi için gerekli olan 1000 liranın da henüz ödenmediğini bu aksaklıkların bir an önce giderilmesini istiyordu¹⁶⁵.

Westenenk daha henüz müfettişlik mıntikasına hareket etmeden, 7 Ağustos 1914 tarihinde yolculuğunun tehir edildiğine dair Dahiliye Nezaretinden bir telgraf alır. Bu telgrafta, Birinci Dünya Savaşı genel seferberliğinin başlamasından dolayı ıslahat meselesinin şimdilik ertelendiği belirtiliyordu¹⁶⁶. Westenenk diğer müfettiş gibi Anadolu turuna çıkmaz, İstanbul'da bekler. Hatta eşya vesairesi gemiyle Trabzon'a gönderilir ve bir yıl kadar orada bekletilir. Eşya meselesi bir müddet Dahiliye Nezaretini meşgul eder. Eşyaların kaybolduğu çalındığı söylentileri yayılır. Savaşın başlaması üzerine Westenenk'in 37 denk eşyası bir yıl kadar Trabzon gümrüğünde bekledikten sonra hükümetçe bu eşyalara 28 Haziran 1915'de el konur¹⁶⁷.

Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu) İslahat Müfettişliği Uygulamasının Kaldırılması

Birinci Dünya Savaşının çıkması bir yerde Doğu Anadolu'nun bir felaketten kurtulup bir başka bir felaket çemberinin içerisine girmesine neden oldu. Osmanlı Devleti doğu cephesinde Ruslarla savaşa girince müfettişlik uygulamasından vaz geçmek durumunda kaldı. Dahiliye Nezareti 15 Kanun-ı evvel 1330/28 Aralık 1914 tarihinde bir karar alarak müfettişlerin teşkilatına son verilmesini gündeme getirdi. Buna gerekçe olarak da savaşın çıkışı gösterildi¹⁶⁸. Müfettişlerden Hoff, bir defa Van'a gidip geldiği halde Wes-

tenenk işe başlamamıştı. Osmanlı Devleti her ne kadar I. Dünya Savaşına girmişse de, müfettişlerle imzalanan mukavelename gereği tazminatları ödemesi gerekiyordu. Bu konuda Meclis-i Vükelâ kararı alınarak 31 Aralık 1914/13 Safer 1333 tarihli padişah iradesiyle müfettişlik teşkilatı fesh edildi¹⁶⁹. Ertesi gün Sadrazam adına müsteşar Emin Bey tarafından Dahiliye Nezaretine yazılan tezkirede müfettişlerin görevlerine son verildiği belirtilerek gerekli işlemin yapılması isteniyordu¹⁷⁰. Diğer taraftan bu durum hakkında Hariciye Nezaretine de gerekli bilgi verildi¹⁷¹.

Sonuç

Ermeni Sorununun en müzmin bir hal aldığı dönemde İttihat ve Terakki hükûmeti tarafından teşkil edilen Doğu Anadolu İslahat müfettişliği uygulaması, kritik bir dönemde gündeme gelmiş bir uygulamadır. Her ne kadar Osmanlı hükûmeti müfettişlerin uyması gereken kanun ve nizamları hazırlamış, onların emniyet, konaklama ve harcırahlarını sağlayarak kendi denetiminde bir ıslahatı gerçekleştirmek istemişse de, Büyük devletlerin Ermeniler lehine yaptıkları baskıların sonunda bu projenin uygulamaya konulduğu bir gerçektir. İmparatorluğun Balkan harbi felaketinden henüz yeni çıktığı ve büyük bir kargaşa içerisinde olduğu bir dönemde büyük devletlerin baskıları ile kabul edilen bu ıslahat projesinin uygulanabilirliği tartışma götürür bir konudur. Seçilen müfettişler, ne coğrafyayı, ne ıslahat yapacakları mekanlardaki kültürü, ne de halkın içinde bulunduğu toplumsal yapıyı ve iktisadi durumu biliyorlardı. Bu açıdan bakıldığında sanki büyük devletlerin Ermeni Sorunundan dolayı

(165) BOA., DH. KMS., Ds: 63/68, F: 2; mektubun Fransızca aslı için bk., *Aynı Dosya*, F: 17.

(166) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 67, 26 Temmuz 1330 tarihli şifre telgraf.

(167) BOA., DH. KMS., Ds: 2-2/5, F: 96-98. 23-28 Haziran 1915 tarihli yazışmalar.

(168) BOA., MV., Ds: 237, nr: 209, 15 Kanun-ı evvel 1330 tarihli tezkire.

(169) BOA., DH., İD., Ds: 186/72, F: 4.

(170) BOA., DH., İD., Ds: 186/72, F: 3; ayrıca bk., "Sait Halim Paşa'nın İsticvabı", *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, s. 292-293; Y. Hikmet Bayur, *Aynı eser*, c.II/3, s. 186-187.

(171) BOA., DH., İD., Ds: 186/72, F: 2/1.

yaptıkları baskıları azaltmak gibi bir düşünceden hareketle, İttihat ve Terakki hükûmeti tarafından bu yapılanmaya gidildiği görüşü ağırlık kazanıyorsa da, aslında ülkenin doğu kesiminin bir yerde elden çıkmasını kolaylaştıracak ve Ermeni çıkarlarını gözetecek, bölgedeki sorunları daha da artıracak bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.

Belgelerden ve 1914 yılındaki gelişmelerden çıkan sonuca göre, Doğu Anadolu İslahat müfettişliği uygulaması, Osmanlı Devleti'nin bu alanda gerçekleştirdiği ilk uygulama değildir. 1878 Berlin Antlaşmasından itibaren bu konu sık sık gündeme getirilmiştir. Gerçi II. Abdülhamit döneminde Anadolu ıslahatı konusunda bir takım reformların yapılması için çabalar sarfedilmiş; özellikle. Balkanlarda da bu doğrultuda teşkil edilen müfettişlikler faaliyete geçirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda gerçekleştirmek istediği reform hareketleri bir yerde bu coğrafyanın kısa sürede elden çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı büyük devletlerin baskılarıyla yapılmak istenen reform çabalarına Osmanlı hükûmetleri pek iyi bakmamışlardır. Birinci Dünya Savaşından önce, bir yandan müttefik bulma kaygısı, bir yandan da büyük devletlere şirin görünme düşüncesinden dolayı Doğu Anadolu İslahat müfettişliği uygulaması tekrar gündeme gelmiştir. Hükûmetin bu uygulamasına en çok bölgedeki yerel yöneticiler karşı çıkmışlardır. Yerel yöneticilerin raporları ve merkeze gönderdikleri şifre telgraflar, bölgenin aynen Makedonya ve Şarki Rumeli vilayetlerinin elden çıkması örneğinde olduğu gibi bir sonuçla karşı karşıya kalınacağı mesajlarını içeriyordu. Bu açıdan yerel yöneticiler bu konuya ve bölgeye gönderilen müfettişlere karşı hep şüphe ile yaklaşmışlardır.

Gerçi, Birinci Dünya Savaşının başlaması, bu uygulamanın yarıda kalmasına neden olmuş; doğu vilayetlerinin denetimini büyük ölçüde Türklerin elinden almayı hedefleyen proje uygulanamamıştır. Avrupa devletlerinin çıkarları açısından bakıldığında, bu projeyi başarısızlıkla sonuçlanmış bir uy-

gulama olarak görülür. Öte yandan Çanakkale deniz harekâtında başarılı olamayan İngiliz ve Fransızlar, 25 Nisan 1915 tarihinde kara harekâtına başlarken aynı tarihlerde doğuda Ermenileri ayaklandırdılar.¹⁷² Ermenilerin İngiliz ve Fransızlarla ortak hareketlerini yani beşinci kol faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı Hükûmeti bir süre sonra cesurca diye nitelenebilecek bir kararla Ermenilerin tehcir edilmesi ve böylece meselenin kökünden halledilmesini amaçlayan bir karar aldı ve hemen uygulamaya koydu¹⁷³. Çanakkale'yi geçemeyenlerin ümitleri de böylece suya düşmüş oldu. Nitekim, İttihat ve Terakki hükûmetinin bu uygulaması, günümüze kadar devam eden bu süreçte, konunun halâ tartışma zeminlerinde yer almasına neden olmuştur.

Diğer taraftan, Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanı imzalanmış; kimi Doğu Anadolu vilayetleri işgalcilerin denetim ve kontrolü altına gir-

(172) Tehcire uzanan yolda Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermenilerin Türk devletine ve halkına yönelik yıkıcı faaliyetlerinde önemli bir artış olmuştur. Bununla ilgili belgeler için bk., Gnrk. Başkanlığı Yay., *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. I, II, Genelkurmay Basımevi Ankara 2005.

(173) Osmanlı idarecileri Ermenileri yine imparatorluğun denetiminde olan başka bir bölgeye, Suriye'nin Türklerin denetiminde kalan iç bölgelerine yerleştirmiştir. Bilindiği üzere Misak-ı Milli sınırları Ermenilerin iskan edildiği bölgenin kuzeyinden geçmektedir. Aslında Anadolu'nun Türkleştirilmesi açısından Sadrazam Tal'at Paşa kabinesinin gerçekleştirmiş olduğu bu tehcir olayı çok ince düşünülmüş bir politika olarak değerlendirilebilir. 14 Mayıs 1331/27 Mayıs 1915 tarihinde Tal'at Paşa kabinesinin kabul ettiği "*Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cibet-i Askeriyece İtibaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi'de de yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bk., TV, nr: 2189, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915. Ayrıca bk., BOA, MVM, nr: 198, karar nr: 163. BOA., DH. ŞFR, nr: 53/305; 54/202, 381; 55/107; Tehcir Konusunda bilgi için ayrıca bk., *Ermeni Komitelerinin A'nal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, İstanbul 1332, s. 237 vdd.; Salahi R. Sonyel, "Tehcir, Kırmalar Konusunda Ermeni Propagandaları Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, sy: 161, Ankara 1977, s. 137-175; İhsan Sakarya, *Birinci Dünya Harbi ve Ermenilerin Göç Ettirilmesi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1981. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; Cemalettin Taşkıran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996; s. 132-141. Hasan Babacan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Tal'at Bey", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2002, s.149-186. Hanefi Bostan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskan Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, s. 187-206. Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, s. 207-222. Nejdett Bilgi, "Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, s. 223-235. Tehcir konusunda bulunan yeni belge ve bilgiler ışığında yapılan değerlendirmeler hakkında bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, s. 47-84.

miştir. Özellikle Sevr antlaşması ile Doğu'da Ermenilere bırakılması düşünülen yerler tekrar gündeme getirilmiş; Osmanlı hükûmeti tarafından bunlar kabul edilmiştir. Hatta Osmanlı hükûmeti tarafından bu sırada Doğu Anadolu vilayetleri için yeniden bir müfettişlik kurulması fikri Milli Mücadele yıllarında da gündeme gelmiş, hatta müsvedde olarak 7 maddelik bir talimatname dahi hazırlanmış fakat uygulamaya konulamamıştır¹⁷⁴. Mondros Mütarekesi ile ölüm fermanını imzalamış olan bir devletin, daha sonraki bir tarihte kabul ettiği Sevr antlaşması, Ankara'daki Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki TBMM ve millî hükûmet tarafından tanınmamış; bunu tanıyanlar hain ilan edilerek, işgale karşı çok yönlü bir mücadele başlatılmıştır.

Doğu Anadolu Islahat müfettişliği uygulaması, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru tekrar gündeme getirilmiştir. Nitekim, 23 Ağustos 1918 tarihinde, Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ile Erzincan sancağını içine alan "Vilayât-ı Müstabilise Müfettiş-i Umumîliği" kurulmuş, başına da uzun yıllar bölgede vali olarak bulunmuş olan Tahsin (Uzer) Bey getirilmiştir. Tahsin Uzer'in kısa bir süre görev yapmasının ardından yerine başka atama yapılmayınca, müfettişlik sadece kağıt üzerinde kalmıştır.¹⁷⁵

Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul hükûmeti tarafından tekrar müfettişlik uygulamasına geçilmiştir. Nitekim, İstanbul hükûmeti 9 Mayıs 1920 tarihinde Anadolu Islahat-ı Umum Müfettişliğini teşkil ederek başına da Müşir Zeki Paşa'yı getirmiştir. Müşir Zeki Paşa geniş yetkilerle donatılmış; fakat o da görevine gidemeden müfettişlik teşkilatı lağv edilmiştir.¹⁷⁶ Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu'da ortaya çıkan ayaklanmalar sırasında genel müfettişlik uygulamasına tekrar geçilmiş ve müfettişlikler 1925-1947 yılları arasında bölgedeki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁷⁷

Doğu Anadolu vilayetlerinde, tarihte gerçekleştirilen bu uygulamalar, daha sonraki

yıllarda da tekrar gündeme getirilmeye çalışılarak Türkiye Cumhuriyeti devleti zaman zaman sıkıntılara sokulmak istenmiştir.¹⁷⁸ Cumhuriyet döneminden bu yana, daha çok dünya siyasetini yönlendirmeye çalışan -bir yerde modern sömürgeci siyaseti izleyen- ülkeler tarafından Ermeni meselesi ekonomik çıkarlarla birlikte gündemde tutularak, Türkiye Cumhuriyeti devletine karşı her zaman bir koz olarak kullanılmaya çalışılmaktadır. Bu konuda Türkiye'nin kurucu önderi Mustafa Kemal Atatürk, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin açış konuşmasında Ermeni meselesi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır. "Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek çıkarlarından ziyade dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre halledilmek istenen mesele, Kars antlaşmasıyla en doğru çözüm şeklini buldu."¹⁷⁹

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, milletlerin hafızası olan tarih, asla zorlamayı kabul etmez. Zorlama ile veya tahrif edilmiş belgelerle yaratılmaya çalışılan uydurma tarihler, bir süre sonra gerçeklerin su yüzüne çıkması ile etkilerini kaybederler. Aslında tarih, insanların kendi toplumlarıyla ilgili kavramlarının ve kendilerinin geleceğe ilişkin beklentilerinin oluşturulmasını sağlayan tecrübelerin toplamıdır. Dünya üzerinde tarihi olmayan bir millet veya topluluk düşünülemez. İnsan-

(174) Bu konu hakkında geniş bilgi için bk., BOA., DH., İUM., Ds: E/57, nr: 55, F: 1-4, 2 Teşrin-i sani 1335.

(175) Hüseyin Koca, *Aynı eser*, s. 18.

(176) Anadolu Islahat Müfettişliği hakkında bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "Anadolu Fevkalâde Müfettiş-i Umumîliğinin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı Dergisi*, Ankara 1998, s. 465-476.

(177) Cumhuriyet döneminde müfettişlik uygulaması hakkında bilgi için bk., Salim Koca, *Aynı eser*, s. 20 vdd. Ayrıca bk., Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, İstanbul 1992.

(178) Yeni bin yılda Ortadoğu'daki güçler dengesini elinde tutarak istikrarlı bir ülke olma yolunda çaba harcayan Türkiye, -günümüzden (2005) yaklaşık 92 yıl önce gündeme getirilmiş olan- Doğu Anadolu Islahatı Projesi benzeri direktmeleler zaman zaman yine karşılaşmakta, konu Türkiye karşıtı güçler tarafından tekrar tekrar telaffuz edilmekte, dünya kamuoyu bu konu ile ilgili olarak devamlı meşgul edilmektedir. 1914 yılında dış baskıları azaltmak pahasına uygulamaya konulmak istenen ve bir yerde ülkenin doğu bölgesinin elden çıkmasına zemin hazırlayan geçmişin bu acı tecrübelerinin çok iyi tahlil edilmesi ve günümüz idarecilerinin bu tecrübelerden hareketle ülke ile ilgili her türlü soruna, devlet-millet çıkarları çerçevesinden yaklaşmaları gerekmektedir. (Y.N.)

(179) Şenol Kantarcı, "Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen İddialar: Atatürk'ün Ermeni Sorununa Bakışı", *Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Sy: 29, Ankara 2002, s. 365-384.

lık tarihi incelendiğinde tarih boyunca kendilerini Ermeniler hariç hiçbir millet zavallı olarak tanıtmamış veya tanıtmak istememiştir. Zavallılık olgusunu sistemli bir şekilde işleyen Ermenilerin aksine, XX. yüzyılın en büyük soykırımına uğramış Yahudi toplumu hiçbir zaman böyle bir zavallılık olgusunu işlememiş fakat, mağduriyetlerini bilimsel zeminlerde anlatıp belgeselleştirerek tüm dünyaya kabul ettirmeyi başarmıştır.¹⁸⁰ Kezâ XIX-XX. yüzyıllarda göç olgusuyla birlikte en büyük soykırıma maruz bırakılan Türkler ise bu konuyu deyim yerinde ise kaderci bir yaklaşımla değerlendirmişler, kin ve nefret duygularını ön plana çıkarmayı ise hiçbir zaman düşünmemişlerdir.¹⁸¹

Ortadoğu'nun bugün en güçlü ve istikrarlı ülkelerinden biri olan Türkiye Cumhuriyeti, -günümüzden yaklaşık 100 yıl önce gündeme getirilmiş olan "Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu) İslahatı Projesi" benzeri direktme veya dayatmalarla zaman zaman yine karşılaşmakta, benzer projeler Türkiye karşıtı güçler tarafından kimi zaman tekrar telaffuz edilmekte, uluslararası kamuoyu meşgul edilmektedir. 100 yıl evvelki dönemde ülkenin elden çıkmasına zemin hazırlamaya yönelik olarak uygulamaya konulan geçmişin bu acı tecrübelerinin çok iyi tahlil edilmesi, günümüz idarecilerinin de bu tecrübelerden hareketle bilimsel zemine oturtulmuş yeni bir millî-siyasî "eylem plânı" hazırlayarak¹⁸² Türkiye Cumhuriyeti devletini her zaman sıkıntıya sokan Ermeni Sorununa, ülke ve millet çıkarları çerçevesinden yaklaşarak çözüm üretmeleri bir zorunluluktur.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi¹⁸³

- Yıldız Esas Evrakı
- Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı
- Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdiriyeti
- Dahiliye Şifre Kalem Evrakı

- Dahiliye Siyasi Kalemî
- Dahiliye Hukuk Müşavirliği Kalemî
- İdare-i Dahiliye Kalemî
- İradeler
- Bâbîali Evrak Odası Gelen Giden Defterleri
- Dosya Usulü İrade Tasnifi
- Meclis-i Vükelâ Mazbatası

II. Yayınlanmış Belge ve Kaynak Eserler

Berlin Kongresi, İstanbul Matbaa-i Amire, H. 1296.

BEYDİLLİ, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarih Kurumu, *Belgeler*, c.XIII/17, Ankara 1988, s. 365-434.

Düstür, II. Tertip, c. V.

Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İstanbul 1334.

GOOCH, G.P and Horal Temperley, *British Documents on the Origins of the War (1898-1914)*, c.X, London 1927.

Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Selabiyetine Müteallik Talimat, Dersaadet Hilal Matbaası 1330.

MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Mes'alesinin Siyasî Taribçesi (1877-1914)*, Yay. Hz., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.

ŞİMŞİR, Bilal N., *British Documents On Ottoman Armenians (1856-1880)*, c. I, Ankara 1982.

III. Kitap Makale ve İncelemeler

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Son Vak'aniyis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, (Yay. Hz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara 1996.

(180) Şenol Kantarcı, "Ermeni Sorunu: 'Ezilmiş Millet' Kimliğiyle Meselenin Psikolojik Boyutu", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, c. 37, Ankara 2001, s. 509-522

(181) Türklere yönelik olarak XIX. ve XX. yüzyıllarda uygulanan katliamlar hakkında yerli ve yabancı pek çok araştırmacı tarafından konu üzerinde ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır. Yabancı araştırmacılardan Justine McCarthy'nin çalışması kayda değer bir çalışmadır. Bk., Justine McCarthy, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of The Empire*, New York/London 1983; Türkçe çevirisi için bk., Ölümler ve Sürgün, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998. Özellikle Yunan mezalimi hakkında da ülkemizde pek çok yayın yapılmış olup tarafımızdan da bu konuda önemli ilgili raporlar yayımlanmıştır. Bk., Zekeriyâ Türkmen, *Belgelerle Yunan Mezalimi*, Ankara 2000.

(182) Aslında şimdiki kadar bir eylem planının hazırlanmamış olmasından dolayı Türkiye Cumhuriyeti bu konuda sıkıntılara maruz kalmaktadır. Böyle bir plana örnek olması bakımından bilgi için bk., Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermeni Sorunu Eylem Planı*, Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi (TUSAM) Yay., Ankara 2005.

(183) Belge numaraları metin içerisinde verildiğinden burada ayrıca gösterilmemiş, sadece katalog isimleri verilmiştir. (Y.N.)

ADAMOFF, E.E., *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, (Yay. Hz. Hayri Mutluçağ), İstanbul 1972.

AHMET İZZET PAŞA, *Feryadım*, c.I (Yay.Hz. Süheyl İzzet Furgaç), İstanbul 1992.

BABACAN, Hasan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Tal'at Bey", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Hz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 149-186.

BAYUR, Y. Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/3, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

BEYOĞLU, Süleyman, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Hz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 207-222.

BİLGİ, Nejdet, "Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Hz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 223-235.

BOSTAN, M. HANEFİ, *Sait Halim Paşa*, İstanbul 1992.

_____, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin İskan Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Hz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 187-206.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasal Gelişmelerinin Işığı Altında Gayr-ı Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar -İttihat Terakki ve Birinci Dünya Harbi-*, Yay. Hz. Behçet Cemal, 1959.

ÇAVDAR, Tevfik, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970.

DRIAULT, Edouard, *Şark Mes'elesi*, Çev. Mehmet Nazif, İstanbul 1328.

FROMKIN, David, *Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, Ankara 1979.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaesinde Ermeniler*, İstanbul 1983.

GRANVILLE, Edgar, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları*, (Çev. O. Arıman), Ankara 1967.

GÜLSOY, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul 1993.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

HALAÇOĞLU, Ahmet, "Balkan Savaşı ve Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği, Haziran 1991, s. 309-316.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001.

HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

IORGA, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948.

ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey: 1800-1914*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1980.

İçişleri Bakanlığı, *Elli Ünlü Vali*, Ankara 1969.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Köksav Vakfı yay. Ankara 1999.

KANTARCI, Şenol, "Ermeni Sorunu: 'Ezilmiş Millet' Kimliğiyle Meselenin Psikolojik Boyutu", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, c. 37, Ankara 2001, s. 509-522

_____, "Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen İddialar: Atatürk'ün Ermeni Sorununa Bakışı", *Atatürk Haftası Armağanı Dergisi*, Sy: 29, Ankara 2002, s. 365-384.

KARACA, Ali, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.

_____, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları Hakkında Bazı Tespitler (1890-1900)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, (Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay.), s. 309-318.

_____, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Hz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 86

_____, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildiriler*, (İ.Ü. Rektörlüğü), İstanbul 2001, s. 107-170.

KARADAĞ, Raif, *Petrol Fırtınası*, İstanbul 1979.

KOCA, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Konya 1998.

KODAMAN, Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy: 32, İstanbul 1979, s. 427-480.

_____, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamit ve Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.

_____, *II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.

_____, "II. Abdülhamit ve Paul Terzian", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Hz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 122-123.

KÖNİ, Hasan, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri", *IV. Askeri Tarih Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 1989, s. 290.

KRAYBLİS, Nikerled, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayât-ı Şarkîye Meselesi* (Terc. Habil Adem), Der-saadet 1332.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, An-

kara 1970.

_____, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970.

KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sy: 32, İstanbul 1979.

_____, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984.

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*, Ankara 1982.

MAHMUT ŞEVKET PAŞA, *Sadrızam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Yay. Hz. Arba Yayınevi), İstanbul 1988.

MAYEWSKI, General, *Van, Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği*, İstanbul 1330.

McCARTHY, Justine, *Muslims and Minorities The Population of Ottoman Anatolia and the End of The Empire*, New York/London 1983.

_____, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

MENTEŞE, Halil, *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Yay. Hz. Hürriyet Vakfı), İstanbul 1986.

MOLL, John, *Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı, Yaşamayacak mı?*, (Çev. Habil Adem), İstanbul İktisat Kütüphanesi, Tarihsiz.

NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Los Angeles, 1963.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

"Said Halim Paşa'nın İsticvabı", *Harp Kabinelelerinin İsticvabı*, İstanbul 1933.

REŞİT BEY, Dr. *Reşit Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntibara*, (Yay. Ahmet Mehmetefendioğlu), İstanbul 1993.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, c. I, İstanbul 1943.

SAKARYA, İhsan, *Birinci Dünya Harbi ve Ermenilerin Göç Ettirilmesi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1981.

SARKISSIAN, Karekin, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, New York 1975.

SAYAR, Nihat S., *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İstanbul 1977.

SONYEL, Salahi R., "Tehcir, Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandaları Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, sy: 161, Ankara 1977, s. 137-175.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", *Belleten*, Ağustos 1997, Sy: 231, s. 387.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1986.

TALAT PAŞA, *Talat Paşa'nın Hatıraları*, (Yay. Enver Bolayır), İstanbul 1946.

TAŞ, Fahri, "Vilayat-ı Şarkıye Islahatı ve Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı*, Sy: 42, Kasım 1988, s. 923-967.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, II. Baskı, İstanbul 1999.

_____, "İkinci Meşrutiyet Devrinde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar", *Beşinci Askerî Tarih Semineri (23-25 Ekim 1995) Bildirileri*, c. I, Ankara 1996, s. 21-46.

_____, "Anadolu Fevkalâde Müfettiş-i Umumiliğinin Kurulması ve Faaliyetleri", *Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı Dergisi*, Ankara 1998, s. 465-476.

_____, *Belgelerle Yunan Mezalimi*, Ankara 2000.

_____, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükûmetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", *Yedinci Askerî Tarih Semineri (25-27 Ekim 1999) Bildiriler*, c. II, Ankara 2001, s. 239-268.

_____, "İttihat ve Terakki Hükûmetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", (ASAM, Ermeni Araştırmaları Merkezi), *Ermeni Araştırmaları*, Ankara, Bahar 2003, Sy: 9, s. 41-75.

_____, *Vilayat-ı Şarkıye (Doğu Anadolu) Islahat Müfettişliği (İttihat ve Terakki Hükûmetinin Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2005.

_____, "Unutulan Senoryo", *Türk-Ermeni İbtılafı Makaleler*, (Ed. Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2007, s. 33-53.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.

ULUBELEN, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1982.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

VELAY, A. du, *Türkiye Maliye Tarihi*, (Derleyen Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978.

YENİAY, İsmail Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçlar Tarihi*, İstanbul 1964.

IV. Gazeteler

Lloyd Ottoman
Takvim-i Vekayi
Tanin